

ԴԱՍԱԳԻՐԸ

7145

ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

Գ. Տ Ա Ր Ի

Ներդրող բարեփոխած տպագրութիւն

ԾՆՆԴԱՎԱՅՐ

(ԹԻՖԼԻՍ ԲԱՂԱԲԸ)

ԲՆԱԳԱԻԱՌ

(ԹԻՖԼԻՍԻ ԳԱԻԱՌԸ)

Կ Ո Վ Կ Ա Ս

ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԱԽԱՆՂՐ

ԿԱԶՄՆՅԻՆ

ՄԻ ԽՈՒՄԲ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Է. ՇՈՔՐԵՊՆ, Լեւոն-Սեփրեան փող. ՁԵ 1.

1915

91(075)

7-21

52

13.550

91(025)

7-21

46

ԴԱՍԱԳԻՐՔ

ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

70
99

Գ. ՏԱՐԻ

70

ԾՆՆԴԱՎԱՅՐ

(ԹԻՖԼԻՍ ԲԱՆԱԲԸ)

ԲՆԱԳԱԻԱՌ

(ԹԻՖԼԻՍԻ ԳԱԻԱՌԸ)

Թիֆլիսի նահանգը

1004
64781

Կ Ո Վ Կ Ա Ս

*Ինչպե՞ս պատկերացրե՞ցիք թերթին
հայերաշինչ իրավունքները
պատկերացրե՞ցիք իրավունքները
Երկրորդ բարեփոխած տպագրութիւն*

1 7 8 15

ԿԱԶՄԱՆԻՆ

ՄԻ ԽՈՒՄԲ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան «ԳՐՕԳՐԵՍ», Լորիս-Մելիքեան փող.

1915

3/386-4.2

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ

Կազմած է ըստ «Հայոց եկեղեցական դպրոցների ուսումնական ծրագրի»:

Ձեռքի տակ ենք ունեցել՝ Լեւոն Պետրոսի, Կրուկերի, Իվանովի, Խրամեկովի, Զաքարի, Թաւադէզեանի աշխատասիրութիւնները և այլ ձեռագիր նիւթեր:

2 0 0 4

14832-58

8

Կազմած է ըստ «Հայոց եկեղեցական դպրոցների ուսումնական ծրագրի»:

ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Գ. ՏԱՐԻ

Ա. ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

1. ՄԵՐ ՏՈՒՆԸ

Այն բնակարանը, որտեղ մենք ապրում ենք մեր ծնողների հետ՝ մեր տունն է:

Մեր տան բոլոր անդամները միասին կազմում են մեր ընտանիքը: Ընտանիքին ուրիշ խօսքով ասում են նաև օջախ:

Ընտանիքի մեծը տան աւագ անդամն է: Ընտանիքի աւագ անդամները սովորաբար լինում են պապն ու տատը:

Տունը պահում են մեր ծնողները. մեր հայրը աշխատում է դուրսը, իսկ մայրը՝ տանը: Սա է կատարում տան գործերը. — եփում է, կարում է, խնամում է ու հսկում մեզ վրա:

Մեր ծնողները համ մեզ խնամում են, համ էլ՝ հոգս են տանում, որ մենք ուսում և կրթութիւն ստանանք և վառ պահենք մեր հայրենի օջախը:

2. ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Մեր հայրենիքը այն երկիրն է, որտեղ ծնւել են ու ապրել են մեր պապերն ու նախահայրերը, որտեղ գտնւում են նրանց հին-հին յիշատակները և որտեղ ապրում է մեր ազգի մեծ մասը:

Մէկը կարող է ծնւել իր պապական հայրենիքից դուրս, մի օտար տեղ, բայց նրա հայրենիքը կըլինի դարձեալ իր պապերի երկիրը:

Մարդու ծնւած տեղը նրա ծննդավայրն է, իսկ նրա պապական երկիրը՝ հայրենիքն է:

Ինչ-ինչ պատճառներով մարդ կարող է հեռանալ իր ծննդավայրից, գաղթել իր հայրենիքից, բայց դարձեալ ծննդավայրը կըլինի իր ծնւած տեղը, հայրենիքը՝ իր պապական երկիրը:

3. ՀԱՅՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Այն գիտութիւնը, որ մեզ ծանօթացնում է մեր հայրենիքի հետ, կոչւում է Հայրենագիտութիւն:

Հայրենագիտութեան միջոցով մենք ձեռք ենք բերում մեր հայրենիքին վերաբերեալ հետեւեալ տեղեկութիւնները.

ա.—Ո՞րտեղ է գտնւում մեր հայրենիքը:

բ.—Ի՞նչպիսի մակերևոյթ ունի նա:

գ.—Ի՞նչպիսի օդ—կլիմա ունի:

դ.—Ի՞նչ բոյսեր ու կենդանիներ կան այնտեղ:

ե.—Ի՞նչ բնակչութիւն ունի, ինչով են պարագլում և այլն:

Հայրենագիտութիւնը սկզբնական մասն է այն գիտութեան, որ կոչւում է Ընդհանուր Աշխարհագրութիւն:

I. ԾՆՆԴԱՎԱՅՐ

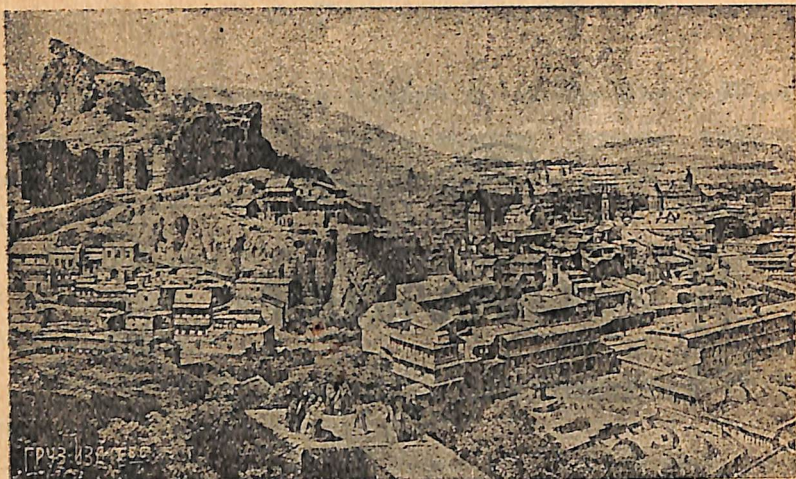
Բ. Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Թիֆլիսը այժմ մի մեծ քաղաք է: Այդ քաղաքը հիմնել է վրացիների Վախթանգ Գորգ-Ասլան թագաւորը հինգերորդ դարում: Քաղաքում եղած հանքային տաք ջրերի պատճառով անունը դրել է Թբիլիսի: Թբիլի վրացերէն նշանակում է տաք: Այդ հանքային ջրերը, դեռ շատ վաղուց—քաղաքի շինւելուց էլ առաջ,—յայտնի են եղել ժողովրդին:

Վախտանգի որդին պարսպով պատեց Թիֆլիսը և դարձրեց իր թագաւորանիստ քաղաքը—մայրաքաղաքը:

Թիֆլիսը վրաց իշխանութեան տակ մօտ քսան անգամ ենթարկւել է թշնամիների յարձակմանը: Վերջին անգամ, 1795 թւին, քաղաքն աւերեց պարսից Աղա-Մահմէդ-Պանը:

1801 թւին վրացիների վերջին թագաւոր Գէորգ XII-ը Վրաստանը յանձնեց Ռուսաց Կայսր Ալեքսանդր Ա-ին, որովհետեւ չրկարողացաւ իր երկիրը պաշտպանել թշնամիների անվերջ յարձակումներից: Այդ օրւանից մինչև այսօր Թիֆլիսը գտնւում է ռուսաց իշխանութեան տակ:

Հին Թիֆլիսը

(նկար 1850 թ.)

1. Հին Թիֆլիսը

Հին Թիֆլիսը եղել է պարսպով շրջապատված մի փոքր քաղաք։ Նրա հնութիւններից մինչև այսօր մնացել են.

ա.—Մետեխի ամրոցը, որ հիմա բանտի տեղ է ծառայում, որտեղ թաղված է Վարդան Մամիկոնեանի աղջիկ սուրբ Շուշանիկը։ Նրա գերեզմանի վրայ եկեղեցի է շինած։

բ.—Հայոց Վանքի աւագ եկեղեցին, որ շինված է 1720 թւին։ Նրա շուրջը մի ժամանակ եղել է անտառ։

գ.—Վրացիների Սիօնի տաճարը, որի հիմքը դրել է Վախտանգ Գորգ-Ասլան թագաւորը 446 թւին։

դ.—Անչիսխատի եկեղեցին, որ կառուցված է 614 թւին։

ե.—Ս. Դաւթի մատուռը, որ շինված է վեցերորդ դարում։ Այստեղ թաղված են ռուս գրող Գրիբոեդովը, վրացիների բանաստեղծ Զաւճաւաձէն, Կիպիանին, Ծերեթեղին և ուրիշ հասարակական գործիչներ։

զ.—Քաղաքի պարսպի աւերակները ու Սօլոլակի սարի վրա եղած բերդի մնացորդները։

Հին Թիֆլիսն այնքան փոքր է եղել, որ ունեցել է Մետեխի (Նարի-Ղալա), Սէյդաբադի (Խաբրուխ) և Նիսանի (այժմեան Հաւաբար) թաղերը միայն։ Քաղաքի պարսպը հասել է մինչև Սօլոլակի սարերը։

Մետեխի ամրոցն իր շրջակայքով եղել է հին Թիֆլիսի ամենաշքեղ մասը։ Այդ ամրոցումն է գտնւել վրաց թագաւորները պալատը։

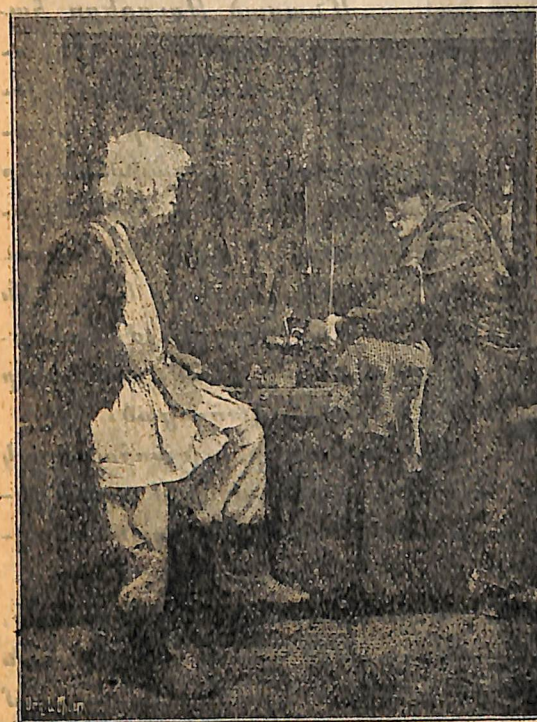
2. Հին ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Դեռ 1671 թւին, Թիֆլիսի բնակիչների մեծ մասը եղել են հայեր, թէև նա եղել է վրացիների մայրաքաղաք։

1701 թւին Թիֆլիսն ունեցել է 20,000 բնակիչ, որից 14,500 հայ, 3000 թուրք, 2000 վրացի, մնացածը՝ յոյն, հրէայ և ուրիշ ազգեր։ Ամեն մի ազգ ազատ դաւանել է իր կրօնը։

Հայերը նստակեաց կեանք ունէին, դրա համար էլ կոչւում էին մօխալափ, որ վրացերէն նշանակում է քաղաքացի։ Դրանք էին, որ մեծ մասամբ պարապում էին արհեստներով և առուտուրով։

Մօքալաքիները ունէին որոշ իրաւունքներ ևս, օրինակ՝ յանցաւոր մօքալաքիներին միւս դատակարգերի նման մարմնական պատժի չէին ենթարկում, այլ նրանցից դրամական տուգանք

Մօքալաքի զինազոր

դաւոր մօքալաքիներին միւս դատակարգերի նման մարմնական պատժի չէին ենթարկում, այլ նրանցից դրամական տուգանք

էին վերցնում: Մօքալաքիները իրաւունք ունէին մտնելու պետական ծառայութեան մէջ:

Թուրքերից մի մասը եղել են սէյիդներ, այսինքն Մահմեդի ժառանգներ. սրանք սկզբից բնակւում են հանքային ջրերի մօտերքը և հետզհետէ շէնացնում են իրենց բնակավայրը, որոնց անունով էլ այդ քաղաքամասը կոչւում է Սէյիդ-աբադ, այսինքն՝ սէյիդների շէնացրած թաղ:

Թուրք գրագիր

հակում չունէ՝ քաղաքում ապրելու և առուտուրով պարապելու: Նրանք գլխաւորապէս ապրում էին իրենց պապական կալաւածքներում:

Քաղաքում մեծ մասամբ ապրում էին այն վրացիները, որոնք զինուորական ծառայութեան մէջ էին և պալատական աստիճանաւորների պաշտօններ ունէին: Սրանք համարւում էին ժամանակաւոր քաղաքացիներ:

Այս պաշտօնեաներն ունէին տան բազմաթիւ ծառայողներ և ձորտ գիւղացիներ, որոնք մշակում էին իրենց տէրերի հողերն ու այգիները:

Մնացած թուրքերը հասարակ ժողովուրդ էին, որոնցից շատերը հացթուխներ, մսագործներ և առաւելապէս մրգավաճառներ էին: Թուրքերը հին թիֆլիսում ունեցել են երկու մզկիթ, որոնցից և ոչ մէկն այժմ չըկայ: Այժմեան եղածները համեմատաբար նոր են կառուցած:

Վրացիները առհասարակ

3. ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔԸ

Բուն քաղաքացիները պարապում էին զանազան արհեստներով: Միևնոյն արհեստով պարապողները կազմում էին առանձին խմբակցութիւն, որ կոչւում էր համքարութիւն: Ամեն մի համքարութիւն իր միջից ընտրում էր մէկին, որին տալիս էր Ուսաբաւի անունը:

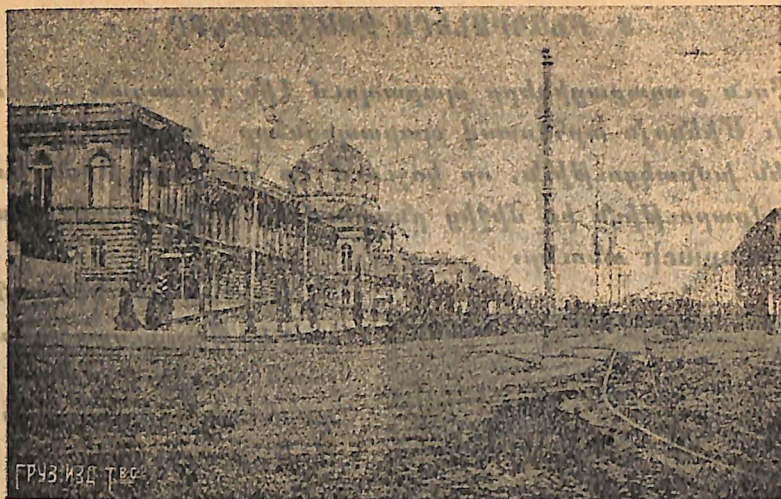
Վրացիներ

Առուտուրը կենդրոնացած էր թագաւորական պալատի շուրջը, այժմեան էքզարխեան հրապարակում: Այդ հրապարակը մօտ էր իսկական շուկային, որ յետոյ կոչւել է Հայկական Շուկայ (Армянский Базаръ). Այդ շուկայում գտնւում էին ոչ միայն մթերքների խանութներ, այլ և բազմաթիւ արհեստանոցներ:

Գլխաւոր առուտուրը կազմում էր մորթու, ներկի (բօյեա) և մետաքսի արտահանութիւնը դէպի Պարսկաստան, Տաճկաստան, Հնդկաստան և ուրիշ երկիրներ:

Շուկայից մի փողոց գընում էր Թուրքի Մէյդանը: Առուտրական մի կենդրոն էլ համարւում էր այդ մէյդանը, որտեղ ծախւում էին զանազան բերքեր, հացահատիկ և ալիւր: Այդ հրապարակը կոչւել է նաև Ալիւրի Մէյդան: Թէ Հայկական Շուկայում և թէ Ալիւրի-Մէյդանում տիրում էր մի առանձին կենդանութիւն:

Այս շուկաներում կարելի էր պատահել և՛ հայի, և՛ թուրքի, և՛ վրացու, և՛ հրէայի, ամենն իրենց ազգային հագուստով:

Նոր Թիֆլիսը

(Փոխադրված պատկեր)

4. ՆՈՐ ԹԻՖԼԻՍԸ

1801 թվին Թիֆլիսն անցնելով ռուսաց ձեռքը, սկսում է հետզհետե մեծանալ և գեղեցկանալ բազմաթիվ հոյակապ շէնքերով, թատրոններով, կամուրջներով, հիւանդանոցներով, զօրանոցներով, արձաններով, թանգարաններով և ուրիշ կրթական հիմնարկություններով:

Աւելի գեղեցիկ են քաղաքի այն մասերը, որոնք յետոյ են շինւած: Նրանք ունեն լայն, երկար և կանոնաւոր փողոցներ: Իսկ քաղաքի հին մասերի տները հասարակ են, փողոցները նեղ, ծուռ ու մուռ և անկանոն:

Այժմեան քաղաքն ունի մօտ 10 վերստ երկարութիւն, 4 վերստի չափ լայնութիւն և 36 վերստ շրջապատ. տարէցտարի էլ աւելի ու աւելի մեծանում է: Այժմ քաղաքում կան 1244 փողոց, 23 հրապարակ և 14 զբօսավայր, — պարտէզ:

Թիֆլիսն այժմ Կովկասի վարչական, ուսումնական և առևտրական կենտրոնն է:

Թիֆլիսում է նստում երկրի կառավարչապետը, որ կոչւում է Փոխարքայ:

5. ՍԿՁԲՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ

Քաղաքը կառավարելու համար 1801 թվին ռուսները հիմնեցին մի ղիւանատուն, որ կոչւում էր Քաղաքային Ոստիկանական Վարչութիւն: Այդ ղիւանատունը երկար կեանք չունեցաւ և կարիք զգացւեց բարեփոխելու:

Տաս-տասըհինգ տարուց յետոյ՝ այդ վարչութիւնը փոփոխութեան ենթարկւեց և քաղաքն ունեցաւ իր երեք ներկայացուցիչը այդ վարչութեան մէջ: Իսկ 1840 թվին քաղաքին իրաւունք տրւեց ունենալ իր Քաղաքային Վարչութիւնը՝ ընտրովի քաղաքագլխով 6 անդամների հետ միասին: Առաջին քաղաքագլուխը եղել է Յովհաննէս Իզմիրեան: Քաղաքային Վարչութիւնը վերջնականապէս կանոնաւորւեց 1875 թվին և մինչև հիմա էլ շարունակւում է: Այդ վարչութիւնը գտնւում է Երևանեան հրապարակի վրայ, իր սեփական մեծ շէնքում:

Քաղաքի առուտուրը կանոնաւորելու համար Կովկասի փոխարքայ իշխան Վարանցովի խորհրդով հիմնւեց Առևտրական Վարչութիւն: Այդ վարչութեան մէջ մտնում էին շուկաների վերահսկիչները, որոնք հսկում էին առուտուրի վրա:

Քաղաքացիների և արհեստաւորների համար կային առանձին մասնաւոր վարչութիւններ: Իւրաքանչիւր վարչութեան մէջ մտնում էին համարութեան Ուստաբաշին և վեց ուրիշ անդամներ: Սրանք էլ իրենց համարային գործերն էին կառավարում:

6. ՔԱՂԱՔԱՄԱՍԵՐ

Այժմեան քաղաքը բաժանւած է ոստիկանական 12 մասի: Առաջին քաղաքամասն է՝ Վերիսկին, 2-ը՝ Տէաւրային, 3-ը՝ Դփօրցովին, 4-ը՝ Բազարին, 5-ը՝ Վօրօցովսկին, 6-ը՝ Նաւթուղը, 7-ը՝ Հալաբաքը, 8-ը՝ Պեսկովսկին (Չուղուրէթ) 9-ը՝ Կուկիան, 10-ը՝ Միխայէլովսկին, 11-ը՝ Չապակգալին (Կայարանին), 12-ը՝ Դիդուրէն:

Իւրաքանչիւր քաղաքամասի կարգապահութեան ընդհանուր վերահսկիչը կոչւում է պրիստաւ: Նա ունի մի օգնական, մի քանի թաղապետներ և բաղմաթիւ քաղաքապահ ոստիկաններ: Բոլոր պրիստաւները ենթարկւում են Ոստիկանապետի իշխանութեանը: Ոստիկանապետը ենթարկւում է Նահանգապետին, Նահանգապետն էլ երկրի Կառավարչապետին՝ Փոխարքային:

Կովկասի Փոխարքայի պալատը գտնւում է Դվօրցովի կոչւած քաղաքամասում: Հնուց այդ քաղաքամասը կոչւել է Տափի թաղ, որ մինչև այս օր էլ յիշատակւում է:

Թիֆլիսի նահանգապետի դիւանատունը գտնւում է Սօլօլակ կոչւող թաղամասում, Բտիշևսկայեա և Բեհբութեան փողոցների անկիւնում: Թիֆլիս քաղաքի ոստիկանապետի Վարչութիւնը գտնւում է Կալով թաղում, Վելեամիսովսկի փողոցի վրա:

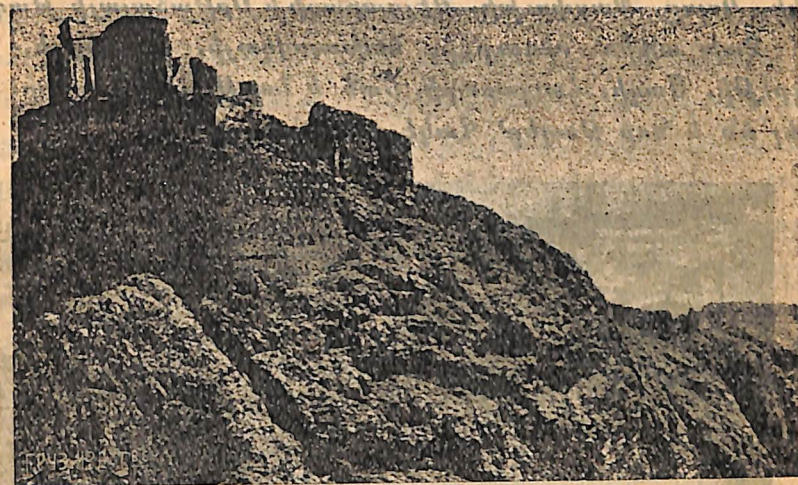
7. ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԴՈՒՄԱ

Քաղաքի գործերը կառավարելու համար քաղաքի տասներկու թաղամասերում ապրող այն բնակիչները, որոնք ունեն անշարժ կալւածք, իրենց միջից ընտրում են ձայնաւորներ: Այդ ձայնաւորների խորհուրդը կոչւում է քաղաքային խորհուրդ կամ դումա:

Քաղաքային դուման իր միջից ընտրում է քաղաքագլուխ և մի քանի օգնականներ: Քաղաքագլուխն իր օգնականների հետ ղեկավարում է քաղաքի բոլոր գործերը: Քաղաքագլխի և իր օգնականների խորհուրդն էլ կոչւում է Քաղաքային Վարչութիւն:

Քաղաքային խորհրդի և Քաղաքային վարչութեան անդամները կարող են լինել քաղաքում ապրող ամեն ազգութիւնից:

9. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐԱԻՈՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սօլօլակի սարի բերդի մնացորդները

1. ԹԻՖԼԻՍԻ ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ս. Դաւթի սարի գագաթից նայելիս՝ տեսնում ենք, որ Թիֆլիսը շինւած է մի փոսի մէջ: Նրան շրջապատում են լեռներ ու բլուրներ: Քաղաքի մակերևոյթը-գետնի երեսը միատեսակ չէ. կան ցածր և բարձր տեղեր:

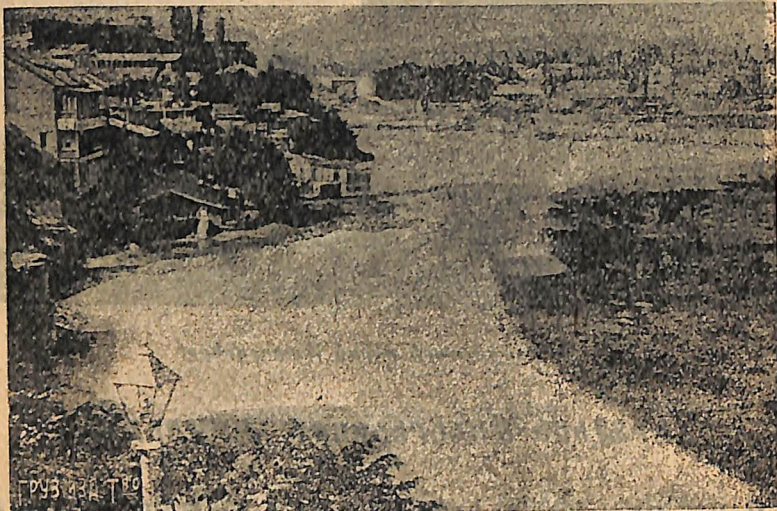
Քաղաքի միջով հոսում է Կուր գետը և քաղաքը բաժանւում երկու մասի: Գետի ափերը որոշ տարածութեան վրա հարթ են: Չախ ափից հեռոյնտէ բարձրանում են Մախաթ և Շիրափլա սարերի զառիվայրերը. աջ ափից՝ Ս. Դաւթի (Մամա-Դաւիթ, Մթածմինդա), Սօլօլակի և Շինդիսեան սարերի զառիվայրերը:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ քաղաքն ունի երկու թեքութիւն և երեք փողրիկ բարձրավանդակներ: Բարձրավանդակներն են՝ Արսենայի, Հաւլաբարի և Մետեխի:

Թեքութիւնների և բարձրավանդակների վրա այժմ կան հետեւեալ թաղերը.

Կուր գետի աջ ափին՝ Վերայի, Մթածմինդայի, Տափի, Սօլօ-
լակի, Կուրը, Խարփուխի, Սէյդաբադի և Օրթաճալայի թաղերը:

Ձախ ափին՝ Դիդուբէի, Նախալովկայի, Կուկիայի, Չու-
դուրէթի, Սաղի, Հաւաբարի, Շան և Նաւթուղի թաղերը: Կազ-
մէն են և նոր թաղեր՝ Վակէ ու Սաբուրթալօ:

Կ ու Ր գ ե տ ը

2. ԶՐԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Թիֆլիսը, բացի Կուր (վրացերէն՝ Մթկուարի) գետից, ու-
րիշ ջրեր չունի. կան մի քանի աննշան աղբիւրներ և առակ-
ներ, որոնք թափուում են Կուրի մէջ, որոնցից աչքի ընկնողն
է Վերայի գետակը:

Կուր գետը հոսում է քաղաքի երկարութեամբ մօտ
10 վերստ: Նրա լայնութիւնը քաղաքում տեղ-տեղ 80—150
սաժէն է, իսկ Մետեխի տակը մօտ 15 սաժէն է: Նրա
հունը այնքան ցածր է, և ափերն այնքան ժայռոտ, որ հնա-
բաւորութիւն չեն տալիս շրջակայքը ջրելու: Նոյնիսկ քա-
ղաքի ամենացած մասում՝ Օրթաճալայում, որտեղ գետն ու-

նի մօտ 430 սաժէն լայնութիւն՝ դարձեալ այգիները ջրելու
համար գետից ճախարակաձև մեքենաներով ջուր են բարձ-
րացնում: Քաղաքում Կուրի վրա կան նաև շատ ջաղացներ:

Կուրն իր սկիզբն առնում է Կարսի շրջանում, Զառիշատի լեռ-
ներից, երկար ճանապարհ կտրելուց յետոյ, գալիս անցնում է
Թիֆլիսի միջով և գնում, թափւում է Կասպից ծովը: Կուրի եր-
կարութիւնը հաշուում են մօտ 1100 վերստ: Կուրը իր վերին
հոսանքում արագահոս է, իսկ միջին և ստորին հոսանքներում՝
դանդաղ:

Կուր գետի ջուրը այժմ խմելու համար անպէտք է հա-
մարւում, որովհետև քաղաքի կեդառութիւնները կոյուղիներ-
ով թափւում են նրա մէջ: Քաղաքը իր խմելու ջուրը ստա-
նում է Աւշալայի ջրանցքից. այդ ջուրը բազմաթիւ խողովակ-
ներով ցրւում է ամբողջ քաղաքում: Ամառը քաղաքը խմելու
ջրի պակասութիւն է զգում: Քաղաքային Վարչութիւնը մտա-
դիր է քաղաքին ջուր մատակարել Ծալկայի աղբիւրներից:

3. Կ Լ Ի Մ Ա Ն

Ինչպէս տեսանք, Թիֆլիսը գտնւում է մի փոսի մէջ, որ
շրջապատւած է երեք կողմից սարերով: Ամառը Թիֆլիսում
սառտիկ շոգ է լինում, պատճառն այն է՝ որ շրջապատող մերկ
սարերը տաքանում են ու տաքացնում քաղաքի օդը, այն-
պէս որ քամի չըխաղալով՝ քաղաքի օդը մնում է անշարժ:

Գարնանն ու աշնանը օդը դուրեկան է լինում, իոկ ձմե-
ռը՝ մեղմ: Ձմեռը քիչ է ձիւն գալիս եկածն, էլ շուտով հալ-
ւում է:

Թիֆլիսի կլիման առանաւարակ բարեխառն է: Նա կապ
ունի իրեն շրջապատող հեռաւոր լեռնաշղթաների հետ, որոնց
բարձր գագաթների ձիւնը երբէք չի հալւում: Ամառւայ շոգից
ազատւելու համար, քաղաքի բնակիչների մեծ մասը գնում է
ամառանոց՝ Կոջոր, Մանգլիս, Բէլի-Կիււշ, Ծղնէթ, Ղարաբիլի-
սա, Դիլիջան, Բորժոմ, Աբասթուման, Սուրամ, Ուրաւել, Բա-

կուրիանի և Կովկասի հանքային ջրերը՝ Պետրգորսկ, Կիսլովոդսկ, Ժելեզնովոդսկ, Նասենտովկի և այլն:

4. ԳԵՏՆԻ ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆԸ

Թիֆլիսի գետնի հողը միատեսակ չէ. զանազան տեղերում նա զանազան յատկութիւն ունի:

Ա. Քաղաքը շրջապատող սարերի ստորոտները՝ գետափից սկսած՝ մեծ մասամբ քարքարոտ են ու աւազոտ:

Բ. Քաղաքի վերին մասերը՝ Կովկասյի և Դիդուբէի թաղերի հողը՝ բուսականութեան յարմար աւազախառն սեահող է:

Գ. Վերա և Հաւաքար թաղերի գետինը կաւահող է, որից պատրաստում են աղիւս և կաւ է զանազան ամաններ:

Դ. Շան-թաղի շրջակայքում գետինը կրահող է, որից գաջ են պատրաստում շինութիւնների համար:

Ե. Օրթաճալայի գետինը խոնաւ աւազախառն սեահող է, ուր և աճում է քաղաքի բուսականութեան մեծ մասը:

Զ. Խարփուխի, Սէյդաբաղի, Սօլօլակի և Մթածմինդայի թաղերի գետինը կազմւած է մեծ մասամբ ապառաժ կապոյտ քարից, որ գործ են ածում շէնքերի համար: Սէյդաբաղի մօտերքում՝ Թաբուրիս-Մթա բլուրի ստորոտում՝ գետնից բլրում են հանքային տաք ջրեր, որոնց վրա շինւած են մի շարք բաղանիքներ:

5. ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հողի և ջրի անյաշող պայմանների պատճառով քաղաքի բուսականութիւնը համարեա աղքատ է. եղածն էլ պահւում է արհեստական միջոցներով: Բայց ինչպէս երևում է պատմութիւնից՝ հին ժամանակ քաղաքը շրջապատող լեռներն ու այժմեան քաղաքի մի մասը անտառնապատ է եղել:

Քաղաքի բուսականութիւնը կազմում են.

Ա. Վերայի և Մուշտայիղի այգիները: Մուշտայիղի այգու

համար պատմում են, որ մի պարսիկ բարձր հոգևորական — Մուշտայիղ, տնկել է այդ այգին, որի անունով էլ այգին կոչւել է Մուշտայիղ:

Բ. — Քաղաքի կենդրոնում՝ Ալէքսանդրեան, Փոխարքայի և Պուշկինեան պարտէզները: Պուշկինեան պարտիզում գտնւում է ուսւ բանաստեղծ Պուշկինի արձանը, Ալէքսանդրեան այգում՝ ուսւ գրող Դոբոլի արձանը:

Գ. — Սօլօլակի սարի ետևը՝ Բուսաբանական այգին: Այս այգում աճեցնում են թէ Կովկասի և թէ ուրիշ երկրների բոյսեր:

Դ. — Շինդիսեան սարի ստորոտներում՝ Կրծանիսի այգիները:

Ե. — Օրթաճալայում՝ Օրթաճալայի այգիներն ու բանջարանոցները:

Բացի սրանցից քաղաքի զանազան վայրերում կան ծաղկանոցներ, պարտէզներ և ծառեր: Մախաթ սարին կից, մի բլրակի լանջի վրայ տնկած է Խուզաղեան արհեստական ձեռատունկ անտառը:

Քաղաքային այգիները տալիս են թարմ ու աղնիւ տեսակի մրգեղէն՝ նուշ, սալոր, կեռաս, ծիրան, դամբուլ, տանձ, խնձոր, դեղձ, խաղող, ունաբ, սերկելի և այլն: Բանջարանոցներից ստացւում է՝ բոդկ, տակ, վարունկ, լոբի, սոխ և այլն:

6. ԿԵՆՏԱՆԻՆԵՐԸ

Թիֆլիսի բնակչութիւնը առհասարակ չի զբաղւում ոչ անասնապահութիւնով և ոչ էլ խաշնարածութիւնով: Կան մի քանի թաղեր միայն, որոնց բնակիչների մի մասը պահում է ընտանի կենդանիներ. — կով, եզ, ձի, գոմէշ և այլն:

Նախալովկայի ու Վերայի բնակիչների մի մասը կովեր է պահում: Գարունքից աշուն նրանց նախիրը արածում է քաղաքի շրջակայ արօտներում, իսկ ձմեռը այդ անասուններին պահում են առնովի խոտ ու դարմանով:

Բնակիչների մի մասն էլ, որ պարապում է կառապանութեամբ ու սալապանութեամբ, պահում է ձիեր, եզներ, գոմէշներ և այլն: Առհասարակ անասուններ պահում են քաղաքի ծայր թաղամասերում:

Քաղաքին մասցու կենդանիներ տալիս են նրա շրջակայքի զիւղ ու քաղաքները: Այդ կենդանիները մօրթւում են քաղաքային սպանդանոցներում, որ գտնւում են Նաւթլուղ քաղաքամասում:

Դ. ԲՆԱԿԱՏԵՂԻ

Մարդիկ ապրում են երկրի վրայ թէ ցուրտ և թէ տաք տեղերում: Նրանց ապրելու տեղը կոչւում է բնակավայր կամ բնակատեղի:

Բնակավայրը լինում է գիւղ կամ շէն, աւան կամ գիւղափաղափ և քաղաք:

Քիչ բնակչութիւն ունեցող տեղը կոչւում է գիւղ կամ շէն: Գիւղից մեծ բնակավայրը կոչւում է աւան կամ գիւղափաղափ: Գիւղաքաղաքից մեծը կոչւում է քաղաք:

Մի քանի գիւղեր միասին կազմում են գիւղական հասարակութիւն: Մի քանի գիւղական հասարակութիւն միասին կազմում են վիճակ: Մի քանի վիճակ միասին կազմում են մի գաւառ: Գաւառն ունենում է մի քաղաք, որ կոչւում է գաւառական քաղաք: Մի քանի գաւառ միասին կազմում են մի նահանգ: Նահանգի մեծ քաղաքը կոչւում է նահանգական քաղաք: Մի քանի նահանգներ միասին կազմում են մի երկիր: Մի քանի երկիրներ միասին կազմում են մի պետութիւն կամ ռէպուբլիկ:

Ե. ԹԻՖԼԻՍԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Թիֆլիսը նահանգական քաղաք է: Նա ունի 325,000 բնակիչ, որանից մօտ 120,000-ը հայեր են, մեծ մասը հայ-լու-

սաւորչականներ. 50,000-ից աւելին վրացիներ. 64,000-ի չափ ուսաներ: Թէ վրացիները և թէ ուսաները կրօնով յունադաւան են:

Քաղաքի մնացած բնակիչները զանազան ազգեր են.— թուրք, պարսիկ, լեզգի, հրէաներ, գերմանացիներ, ֆրանսացիներ և այլն: Բնակչութեան թւի կողմից Թիֆլիսն այսօր Ռուսաստանի քաղաքների մէջ բոնում է ութերորդ տեղը:

Քաղաքի ամենաբազմամարդ թաղն է Հաւլարաբը, որ ունի 50,000 բնակիչ, որոնցից մեծ մասը հայեր են: Հաւլարաբի հին մասը,—Հայոց Կարմիր-Աւետարան եկեղեցու շրջակայքը, հին ժամանակ կոչւում էր Նեֆսի-Հաւլարաբ: Այժմեան Հաւլարաբը թէ ընդարձակել և թէ բարենորոգել է զանազան գեղեցիկ և կուլտուրական հիմնարկութիւններով:

Զ. ՊԱՐԱՊԵՐՈՒՆՔՆԵՐ ԵՒ ԱՐՇԵՍՏՆԵՐ

Թիֆլիսի բնակիչների մի մասը պարապում է վաճառականութիւնով: Իբրև մեծ քաղաք՝ Թիֆլիսը առևտրական կապեր ունի իր շուրջն եղած բոլոր բնակավայրերի հետ: Քաղաքում կան թէ խոշոր առևտրական տներ և թէ բազմաթիւ մանր վաճառականներ:

Բացի առևտուրից, բնակչութեան մի խոշոր մասը՝ սղամարդ թէ կլին, պարապում են զանազան արհեստներով, որոնց համար կան կաշու, թաղիքի, ծխախոտի, ձէթի, սապոնի, խումիչքների, տախտակի, կոնֆէտի և այլ բազմաթիւ գործարաններ ու արհեստանոցներ:

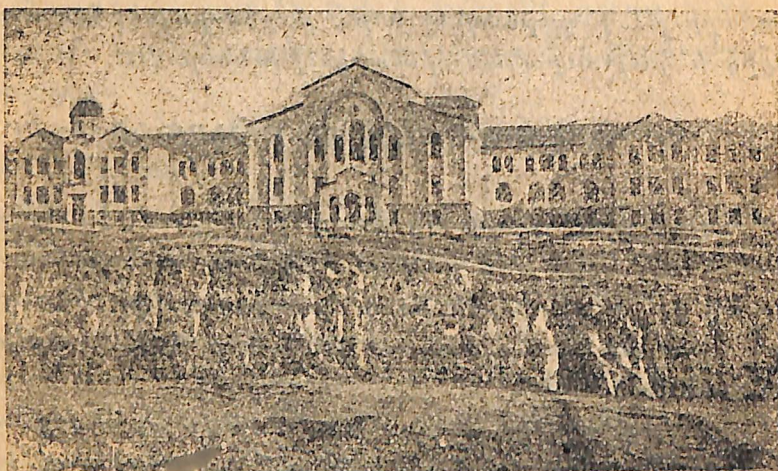
Բնակիչների մի մասն էլ ծառայում է երկաթուղու կայարանում և երկաթուղու վրայ, արամւայի վրայ, պոստ-հեռագրատներում, դատարաններում, վարչական այլ և այլ հիմնարկութիւնների մէջ, դպրոցներում, հիւանդանոցներում, հոգևոր և մարմնաւոր հաստատութիւններում, բանկերում, գործանոցներում և այլն:

10. ԹԻՖԼԻՍԻ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ինչպէս տեսանք քաղաքի կենտրոնում գտնւում է Կովկասի Փոխարքայի պալատը: Նրան կից շինած է Ռուսաց զինւորական տաճարը:

Թիֆլիսն ունի նաև հետևեալ հիմնարկութիւնները.

Դպրոցներ.— Կանանց բարձրագոյն կուրսեր, Ուսուցչական ինստիտուտ, Ներսիսեան Հայոց Հոգևոր դպրոց, Վրաց հոգևոր սեմինարիա, տղայոց 8 և օրիորդաց 6 գիմնազիօն, Րէալական դպրոց, Հայոց Յովնանեան և Դայլանեան օրիորդաց միջնա-

Ներսիսեան Հայոց հոգևոր դպրոցը

կարգ դպրոցներ: Տեխնիքական, ինժինեռական, առևտրական, այգեգործական, արհեստավորաց, իշկերական, կադետների, ֆելդշերական, երաժշտական, նկարչական, ձեռագործի և այլ դպրոցներ և կուրսեր (ղասնրթացներ):

Ներսիսեան Հայոց հոգևոր դպրոցը հիմնել է հայրենասէր Ներսէս հինգէրորդ կաթողիկոսը 1822 թւի փետրւարի 7-ին, երբ նա դեռ եպիսկոպոս էր: Դպրոցի կառուցման անդրանիկ

նւէրը տւել է Սարգիս Լօռիս-Մելիքեանը... Դպրոցի ապահովութեան համար հեռատես հիմնադիրը շինել է տալիս 32 խանութ, որոնցից ստացած եկամուտը յատկացնում է դպրոցին: Այնուհետև հայ ժողովրդի նւէրներով աւարտւում է դպրոցի շէնքը, որ նստում է 40,000 ռուբլի և լինում է քաղաքի ամենագեղեցիկ շէնքը: 1824 թւի դեկտեմբերի 1-ին պաշտօնապէս բացւում է Ներսիսեան դպրոցը, որ մինչև օրս գոյութիւն ունի: Այդ դպրոցը շատ պիտանի անդամներ է տւել Հայոց ազգին: Այժմ Ներսիսեան դպրոցն ունի իր նոր, հոյակապ շէնքը, որը կառուցւել է բարերար Աղէքսանդր Մանթաշեանի ծախսով:

Պօլիտեխնիկում.— 1914 թւին, մայիսի 4-ին, Նաթլուղ քաղաքամասում հիմքը ձգեց Կովկասի առաջին պետական բարձրագոյն դպրոցի, որը կոչւում է պօլիտեխնիկում:

Հիմքի առաջին քարը դրեց Կովկասի Փոխարքան՝ Կոմս Վորոնցով-Դաշկովը: Այդ բարձրագոյն դպրոցի բանալու իրաւունքը ստացել է յիշեալ Փոխարքայի անմիջական ջանքերով: Իր սիրած այդ դպրոցի շինութեան համար Կոմսը նւիրել է մի խոշոր գումար՝ հարիւր հազար ռուբլի. բուն շէնքի կառուցումը նստելու է մի միլիօն երեք հարիւր հազար ռուբլի (1,300,000): Դպրոցը կը կառուցւի և կը պահպանւի Կովկասի քաղաքների հաշուով: Այդ դպրոցը Կովկասի համար մի մեծ բարիք է, որովհետև բարձրագոյն ուսում ստացողների թիւը մեր երկրում հետզհետէ կը շատանայ:

Բացի յիշեալ դպրոցներից՝ քաղաքն էլ իր հաշուով պահում է մի շարք քաղաքային դպրոցներ: Հայոց եկեղեցիներն էլ իրենց դպրոցներն ունեն, որ ծխական դպրոցներ են կոչւում:

Քասրոններ.— Արքունական, Արտիստական, Վրաց ազնւականների և մի ժողովրդական տուն Զուբալովի անունով:

Գաղափարներ.— Ընթերցարաններ, թանգարաններ և ուրիշ կրթական հիմնարկութիւններ: Թանգարաններից նշանաւոր են. Ա. Կովկասեան թանգարանը:

Այս թանգարանի նպատակն է ուսումնասիրել Կովկասը և կից երկիրները: Այդ բանի համար սա առաջնակարգ տեղ է բռնում Ռուսաստանում: Նա ունի իր հարուստ գրադարանը:

Բ. Փառփի ամար. — Հիմնած է Կովկասը հաճելու յիշատակին: Այստեղ կոն պատմական արձանագրութիւններ, թագաւորների և կովկասեան հերոսների թանգարժէք, մեծազիր պատկերներ և այլն:

Այդ թանգարաններից ջոկ՝ քաղաքում կան մանկավարժական, եկեղեցական, քաղաքային և գիղատնտեսական թանգարաններ ևս:

Արձաններ. — Վարանցովի, Պուշկինի, Գոգոլի, Գրիբանովի: Հայոց վանքի բակում գրտնւում են հայոց նշանաւոր գործիչների արձանները. — Թատերագիր Գաբրիէլ Սոււդ, շեանցի, հրապարակախօսներ՝ Արզար Յովհաննիսեանի, Պետրոս Սիմօնեանի և Կոստ. Խատիսեանի:

Քաղաքագլուխներ Իգմայիլեանի և Մաւինեանի: Ազգի բարերարներ՝ Մ. Մանասարեանի, որը հիմնել է Էրզերումի Մանասարեան դպրոցը: Ա. Մանթաշեանի, որը

Վարանցովի արձանը

Ներսիսեան դպրոցի նոր շէնքից ջոկ, արել է նաև ուրիշ շատ բարեգործութիւններ:

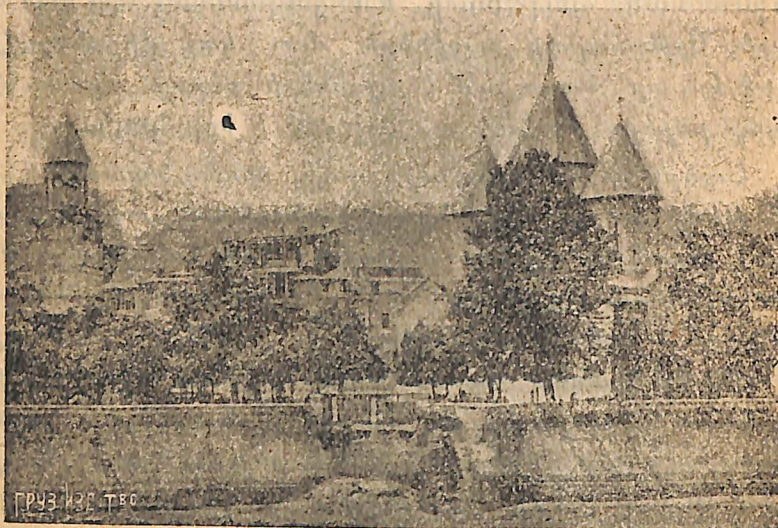
Վանքի բակում կան նաև հետեւեալ հայազգի գորավարների արձանները. — Կոմս-նախարար Լօրիս-Միլիքեանի, Կարսի հերոսներ՝ Տէր-Ղուկասեանի, Լազարեանի և ուրիշների:

Կամուրջներ. — Քաղաքի երկու մասը միմեանց հետ միացած են հետեւեալ վեց կամուրջներով. — Վեռայի, այս կամուրջից անցնող կառքերը վճարում են 5 կոպէկ: Միհայելեան, Մուխրանեան, Հաւաքարի, Մնացականեան: Այս կամուրջից ներքև, Օրթաճալայի այգիների մօտ կայ մի փայտէ կամուրջ ևս, որ ծառայում է այգիների բերքը անասուններով քաղաք բերելու համար. սա կոչւում է Էճի կամուրջ:

Հայերն ունեն առաջնորդարան, որտեղ նստում է Թիֆլիսի թեմի առաջնորդը: Նրա իշխանութեան տակ է գտնւում Հայոց վիճակային կոնսիստորիան: Ունեն նաև բազմաթիւ ընկերութիւններ, ինչպէս օրինակ՝ Բարեգործական, Դիւղատնտեսական, Հրատարակչական, Հայ գրողների, Ուսուցչական Միութիւն, Կանանց Բարեգործական Ընկերութիւն, Դրամատիքական Ընկերութիւն, «Նէր Մանուկներին Հասկեր»ի հրատարակչական ընկերութիւն և ուրիշ ընկերութիւններ...

Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը հիմնել է 1880 թւին և կառավարութեան կողմից հաստատւել է 1881 թւի յուլիսի 6-ին: Այդ ընկերութեան բուն նպատակն է լուսաւորութիւն տարածել Կովկասի և Անդրկովկասի հայերի մէջ և օգնել նրանց նիւթապէս: Ընկերութեան կենտրոնը գտնւում է Թիֆլիսում և ունի իր սեփական շէնքը: Գաւառներում էլ ունի իր ճիւղերը: Զանազան բարեգործ մարդկանց առատ նւէրներով ընկերութիւնը Թիֆլիսում բաց է արել գրադարան, ընթերցարան, ճաշարան, որբանոց և այլն. գաւառներում դպրոցներ և գրադարան-ընթերցարաններ: 1911 թւին կատարւեց ընկերութեան երեսնամեակը և հիմք դրւեց ուսուցչական դպրոցական ֆօնդի:

Եկեղեցիներ.—Քաղաքում կան շատ եկեղեցիներ, աղօթարներ և մզկիթներ։ Հայերն ունին 24 եկեղեցի։ Մայր եկեղեցին է Վանքի աւագ եկեղեցին, որի գաւթումն է գտնուում Թեմիս Առաջնորդարանը, Հայոց Կոնստանտնուպոլսի Կաթողիկէ Ա. Աստածածին, (Մէյդանի ս. Գէորգ) եկեղեցին, որի մուտքում 1795 թւին, Աղա-Մահմէդ-Խանի արշաւանքի ժամանակ, պարսիկների ձեռքով նահատակւել է յայտնի հայ բանաստեղծ-աշուղ

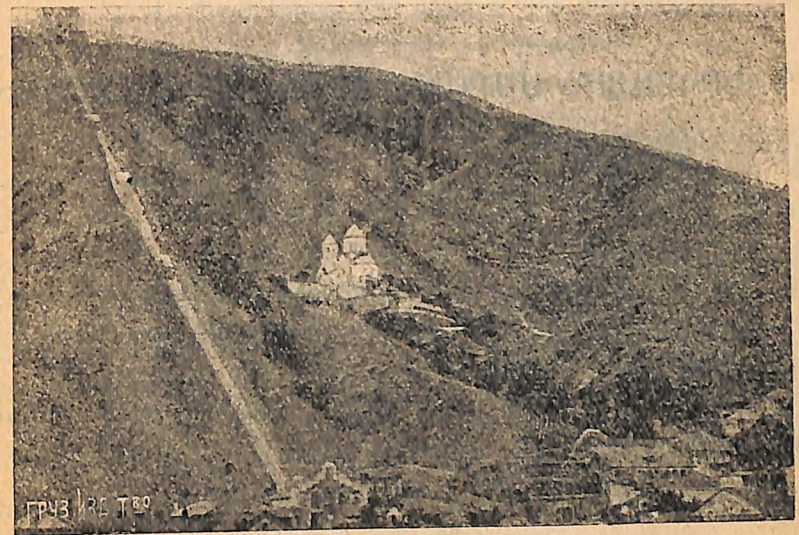
Վանքի Աւագ եկեղեցին

Սայեաթ-Նովան։ 1914 թւին Հայ գրողների Ընկերութիւնը արձան կանգնեցրեց նրա նահատակած տեղը։ Խօջի-Վանքի իր գերեզմանոցով, որտեղ թաղւած են մեր նշանաւոր գործիչներից շատերը։ Գրիգոր Արծրունին, Բաֆֆին, Ծերենցը, Պոօեանը, Աղայեանը, Եկմալեանը, Ա. Քալանթարը, Ս. Զաւարեանը, Ն. Դումանը և ուրիշները։

Հիւանդանոցներ.—Միքայէլեան, Արամեան, Զինւորական։ Ծերերի և երեխաների ապաստարան, Ծննդաբերական տներ, քաղաքային մի քանի հանրամատչելի բուժարաններ և այլն։

Թիֆլիսում հրատարակւում են օտար, և հայկական օրաթերթեր, ամսագրեր և այլ գրքեր։

Քաղաքի փողոցները լուսաւորւում են էլէքտրական և գազային լուսով։ Այդ փողոցներով երթեկեւթիւն կատարւում է նաև կառքերով ու էլէքտրաքարշով։ Ս. Դաւթի սարը կարելի է բարձրանալ Փունիկուլերով։ Փունիկուլերը գործում է

Ս. Դաւթի սարը և Փունիկուլերը

էլէքտրական ուժով։ Այդ սարի գլխից բացւում է մի շքեղ տեսարան, երևում է համարեա ամբողջ Թիֆլիսը։ Հիւսիսում երևում է Կովկասեան լեռնաշղթան իր ձիւնապատ գագաթներով, աչքի է ընկնում առանձնապէս Կազբէկ սարը։

11. ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐ

Թիֆլիսը, իբրև կենդրոնական քաղաք, զանազան տեսակ ճանապարհներով հաղորդակցութիւն ունի թէ իր շրջակայքի և թէ զրաի երկրների հետ։

Նա երկաթուղով միացած է Բագւի, Բաթումի, Ղարսի, Երևանի, Զուլֆայի, Բորժոմի, Սուրամի, Փոթիի և Բուխայի-

սի հետ: Նոր է շինած Կախիթի երկաթուղին: Թիֆլիսից Բա-
լաշարի վրայով մի գիծ էլ անցնում է դէպի Ռուսաստան:
Ունի և բազմաթիւ խճուղիներ, որոնցով կարելի է գնալ Թե-
լաւ, Սդնախ, Մանգլիս, Բելի-Կլիւշ և այլն: Կայ և մի մեծ
խճուղի, որ անցնում է Կովկասեան լեռնաշղթան և հասնում
է մինչև Վլադիկաւկազ, դա կոչւում է Ռուզմալիբաղան խճուղի:

Դ. ԵՐԿԱՅԻՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐ ԵՒ ՄԹՆՈԼՈՐՏԱՅԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ

1. Ե Ր Կ Ի Ն Ք

Երկինքն է այն անվերջ տարածութիւնը, որտեղ գտնուում
են արեգակը, լուսինը և անթիւ ու անհամար աստղերը ու մո-
մոլորակները:

Երկրի վրայ ամեն տեղ երկինքն կամարած է երևում է
մեր գլխի վերևը. այդ աստճառով երկինքին ասում են երկ-
նակամար: Երկինքը բաց կապոյտ գոյն ունի:

2. ԱՐԵՒԸ ԵՒ ՆՐԱՍՏԱՆԵԼԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Արեւ մի հրեղէն լուսատու գունդ է: Նա մեզանից շատ
ու շատ հեռու է: Եթէ կարողանանք ժամը 60 վերստ գնալ,
300 տարում կը հասնենք նրան:

Արեւ մեր երկրից $1\frac{1}{2}$ միլիոն անգամ մեծ է, բայց փոքր
է երևում, որովհետեւ շատ հեռու է մեզանից:

Արեւ մեզ տալիս է լոյս և տաքութիւն: Առանց արեւի
երկրի վրայ ապրել չէր կարելի, կը մեռնէին բոյսերը, կեն-
դանինքն ու մարդիկ:

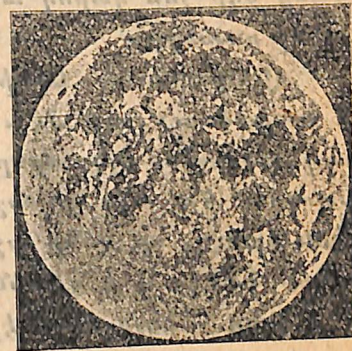
Արեւ ծագում է առաւօտը, կէս օրին գտնուում է մեր
գլխի վերևը, երեկոյեան մայր է մտնում: Արեւի այս շարժու-
մը կոչւում է տեսանելի շարժում:

3. ԼՈՒՍԻՆԸ ԵՒ ՆՐԱՍՏԱՆԵԼԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Լուսինը մի գնդաձև երկնային մարմին է: Նա սեփական
լոյս չունի. իր լոյսը ստանում է արեգակից և զիջերը լուսա-
ւորում է երկիրը:

Լուսինը մեր երկրից այնքան էլ հեռու չէ: Եթէ կարո-
ղանանք մի ժամում գնալ 50 վերստ՝ մի տարում կը հասնենք
լուսին: Նա մեր երկրից 50 անգամ փոքր է:

Լուսինը զանազան ժամանակ զանազան ձև է ընդունում: Երբ
նրա առջին մասն է երևում ման-
գաղաձև, այդ ձևը կոչւում է ա-
ռաչին փառորդ: Որոշ ժամանա-
կից յետոյ նա երևում է ամբող-
ջովին՝ շրճանաձև. այդ ձևն էլ
կոչւում է լուսն լուսնի: Մի ո-
րոշ ժամանակից յետոյ էլ երևում
է նրա վերջին մասը՝ դարձեալ
մանգաղաձև, դա էլ կոչւում է
վերջին փառորդ:

Լուսն լուսնի

Վերջին փառորդից յետոյ մի
քանի օր լուսինը անհետանում է, այդ ժամանակամիջոցն էլ
կոչւում է ծնունդ լուսնի:

Լուսնի այս ձևափոխութիւններին ասում են լուսնի փո-
փոխութիւն: Լուսինն էլ արեւի նման դուրս է գալիս, անցնում
է երկնակամարով և մայր է մտնում հակառակ կողմում: Այդ
շարժումն էլ կոչւում է լուսնի տեսանելի շարժում:

4. ԱՍՏՂԵՐԸ ԵՒ ՆՐԱՍՏԱՆԵԼԻ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Բացի արեգակից և լուսնից երկնքում երևում են բազմա-
թիւ գնդաձև փայլուն մարմիններ, որոնք կոչւում են աստղեր:
Նրանցից շատերը արեւից էլ մեծ են, բայց որովհետեւ չափա-
զանց հեռու են գտնուում, մանր են երևում մեզ:

Երկնքում միշտ էլ աստղեր կան, բայց ցերեկը չեն երևում, որովհետև արևի լոյսը խանգարում է: Աստղերը փոփոխում են իրենց տեղերը, բայց իրարից չեն հեռանում: Այդ շարժումը կոչւում է աստղերի տեսանելի շարժում:

5. ՄԹՆՈՂՈՐՏԱՅԻՆ ՏՆՂՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԵՐԻՈՅԹՆԵՐ

Երկիրը շրջապատւած է օդով: Օդի այդ ամբողջ շերտը կոչւում է մթնոլորտ: Նա ունի 300 վերստ հաստութիւն: Առանց օդի չեն կարող ապրել ոչ մարդիկ, ոչ կենդանիներ և ոչ էլ բոյսեր:

Մառախուղ.— Արևի տաքութիւնից ջուրը գոլորշիանում է և տարածւում օդի մէջ: Տաք եղանակին մենք չենք տեսնում այդ գոլորշին: Երբ արևը մայր է մտնում, գետինը և օդը սառչում են, այդ գոլորշիները սղմւում են և դառնում են մառախուղ, որ մենք աչքով տեսնում ենք: Մառախուղը ծխի նման ծածկում է գետինը:

Ամպ.— Նոյն ձևով էլ, երբ երկրի ջրերի գոլորշիները բարձրանում, հասնում են օդի ավելի ցուրտ շերտերին, նրանք այնտեղ սառչում, խտանում են և դառնում ամպ: Ամպը բաղկացած է ջրի շատ մանրիկ կաթիլներից:

Ցող.— Ամառը, երբ տաք օրին հետևում է ցուրտ գիշերը, գետինը սառչում է և ջրի գոլորշիները օդի ցածր շերտերից կաթիլների նման նստում են գետնին ու նրա վրայ եղած առարկաներին: Օդից իջած այդ կաթիլները կոչւում են ցող:

Անձրեւ.— Ջրի այդպիսի կաթիլներ, եթէ թափւում են օդի վերին շերտերից, ամպերից, կոչւում են անձրեւ: Անձրև գալիս է այն ժամանակ, երբ բազմաթիւ կաթիլներ միանում են իրար հետ, դառնում են ավելի մեծ կաթիլներ և ծանրութիւնից թափւում են ցած:

Նդեամ.— Երբ օդի ստորին շերտերի գոլորշիները սաստիկ ցրտերից սառչում են, թափւում են ու բարակ քողով ծածկւում գետինը, դրան ասում են եղեամ:

Ձիւն.— Իսկ երբ սառած գոլորշին ամպերից է թափւում, դրան ասում են ձիւն: Առհասարակ ձիւնը գալիս է սառստիկ ցուրտ եղանակին՝ ձմեռը:

Կարկուտ.— Ամառը, երբ օդի վերին շերտերը յանկարծ սաստիկ ցրտում են, անձրևի կաթիլները սառչում են ու դառնում կարկուտ: Ցողը, անձրևը, եղեամը, ձիւնը և կարկուտը տեղում են մթնոլորտից և կոչւում են մթնոլորտային տեղումներ:

Կայծակ.— Ամառը անձրևի կամ կարկուտի ժամանակ ամպերը յաճախ որոտում են: Որտաի ժամանակ փայլատւում է մի կրակ, որ կոչւում է կայծակ: Կայծակը էլէքտրական մի կայծ է, որ ընկնում է կամ մի ամպից միւս ամպի վրայ կամ գետնին:

Որոտը լսւում է փայլակը երևալուց յետոյ, որովհետև լոյսը ձայնից շուտ է հասնում մեզ:

Ե. ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՍԿԱՑՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պ Ա Ր Զ Ծ Ա Ն Օ Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

1. ՀՈՐԻԶՈՆ ԿԱՄ ԱԶԳԻ ՏԵՍՈՂՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆ

Երբ մենք կանգնում ենք բաց դաշտում և դիտում ենք մեր չորս կողմը, մեզ այնպէս է երևում, թէ երկինքը մի շրջանաձև գծով միանում է երկրի հետ: Այդ շրջանաձև գիծը կոչւում է հորիզոն:

Մեզ թւում է, որ եթէ մեր կանգնած տեղից առաջ դրնանք՝ կը հասնենք երկինքը երկրի հետ միացնող գծին, հորիզոնին: Բայց որքան առաջ ենք դնում, չենք հասնում նրան և նորից բացւում են մեր առաջ նոր ու նոր հորիզոններ:

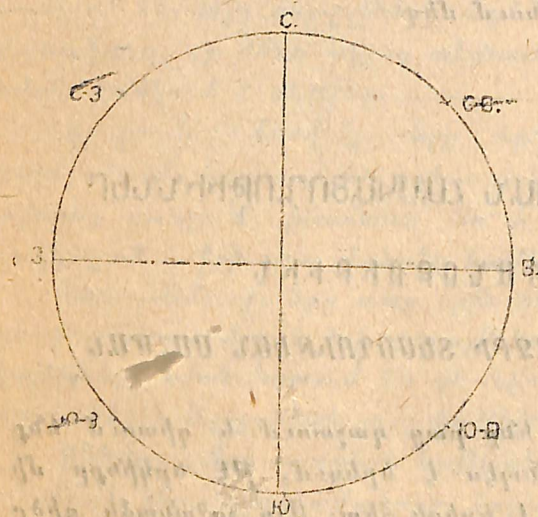
Սարի գագաթից դիտելիս՝ մեր աչքը տեսնում է աւելի հեռուն և հորիզոնի գիծը աւելի է մեծանում: Չորից դիտելիս՝ հեռուն չենք տեսնում և հորիզոնը աւելի է փոքրանում. ու այսպէս միշտ՝ երբ փոփոխում ենք մեր տեղը, հորիզոնն էլ փոխւում է: Ուրեմն հորիզոնը փոփոխական է:

Հորիզոնից դէն մեր աչքը ոչինչ չի տեսնում. հէնց դրա համար էլ հորիզոնին ասում են նաև աչքի ճեսողութեան սահման:

Հորիզոնը նկարելիս հիւսիսը միշտ նշանակում են վերեր, հարաւը՝ ներքեր, արևելքը՝ աջ կողմը, իսկ արևմուտքը՝ ձախ:

2. ՀՈՐԻԶՈՆԻ ԿԱՄ ԱՇԽԱՐՀԻ-ԿՈՂՄԵՐԸ

Հորիզոնը ունի չորս կողմ: Այն կողմը, որտեղից արևն է ծագում, կոչւում է արևելք: Արևելքի հակառակ կողմը, ուր արևն է մայր մտնում, կոչւում է արևմուտք: Այն կողմը, որտեղ արևը լինում է կէսօրին՝ կոչւում է հարաւ: Հարաւի հակառակ կողմը կոչւում է հիւսիս: Այս չորս կողմերը համարւում են աշխարհի գլխաւոր կողմերը:

Աշխարհի կողմերը

Երբ յայտնի է մեզ հորիզոնի մի կողմը, նրա օգնութեամբ կարող ենք գտնել հորիզոնի միւս կողմերը: Եթէ երեսներս դարձնենք դէպի արևելք՝ մեր ետևի կողմը կըլինի արևմուտք, աջ կողմը կըլինի հարաւ, իսկ ձախ կողմը՝ հիւսիս:

Բացի յիշեալ չորս գլխաւոր կողմերից, հորիզոնն ունի և ուրիշ չորս կողմ: Հիւսիսի և արևելքի մէջտեղը գտնւած

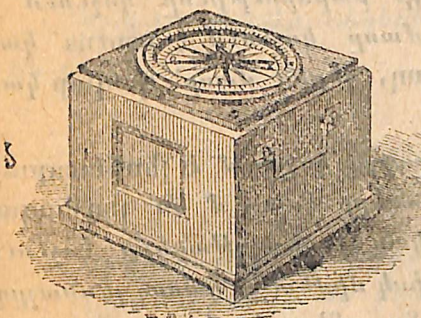
կողմը կոչւում է հիւսիս-արևելեան կողմ: Հարաւի և արևելքի մէջտեղինը՝ հարաւ-արևելեան կողմ: Հիւսիսի և արևմուտքի մէջտեղինը՝ հիւսիս-արևմտեան, իսկ հարաւի և արևմուտքի մէջտեղինը՝ հարաւ-արևմտեան: Հորիզոնի այս չորս կողմերն էլ կոչւում են երկրորդական կողմեր:

3. ԿՈՂՄՆԱՑՈՅՑ — ԿՈՄՊԱՍ

Ինչպէս տեսանք, հորիզոնի կամ աշխարհի չորս կողմը գտնում են արևի միջոցով. բայց միշտ արևի վրայ յայտնել չի կարելի, որովհետև ամպամած օրերին արև չի լինում:

Գիտնականները հնարել են մի գործիք, որ ամեն ժամանակ և ամեն տեղ ցոյց է տալիս երկրի կողմերը: Այդ գործիքը կոչւում է կողմնացոյց կամ կոմպաս:

Կողմնացոյցը ժամացոյցի նման մի գործիք է: Նրա մէջ ցցւած է մի ասեղ: Այդ ասեղի ծայրին հագցրած է մի սլաք, որի ծայրից մէկը մագնիսացրած է: Այդ սլաքը այնպէս է դրւած, որ կարող է ազատ շարժւել ամեն կողմ:

Կողմնացոյց

Սլաքի մագնիսացրած ծայրը սովորաբար սև կամ կապույտ են ներկում: Այդ ծայրը միշտ նայում է դէպի հիւսիս, իսկ հակառակ ծայրը, դէպի հարաւ: Կողմնացոյցի երեսի վրայ նշանակւած են տասներ, որոնք ցոյց են տալիս երկրի գլխաւոր և երկրորդական կողմերը: Որքան շրջենք սլաքը՝ գիւղ ի վերջոյ՝ նրա ներկած ծայրը կընայի դէպի հիւսիս: Սլաքի միջոցով գտնելով հիւսիսային կողմը, գտնում են և միւս կողմերը:

4. ՄԱԿԵՐԵԻՈՅԹԱՅԻՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ

Ցամաքի երեսը՝ մակերևոյթը, ամեն տեղ միատեսակ չէ. մի տեղ հարթ է, մի տեղ դար ու փոս, մի տեղ նա բարձրանում է, մի ուրիշ տեղ ցածրանում:

Հարթութիւն.—Ցամաքի հարթ ու հաւասար մակերևոյթը կոչւում է հարթութիւն կամ հարթավայր:

Սարահարթ.—Հարթութիւն կայ, որ ծովի մակերևոյթից հարիւր սաժէնից աւելի բարձր է. այդպիսի հարթութիւնը կոչւում է սարահարթ, բարձր—հարթութիւն կամ բարձրավանդակ:

Ստորահարթ.—Հարթութիւն կայ, որ ծովի մակերևոյթից բարձր է մինչև հարիւր սաժէն, այդպիսի հարթութիւնն էլ կոչւում է ստորահարթ, ցածր—հարթութիւն կամ դաշտավայր:

Անապատ.—Անշուր ու անպտուղ աւազոտ հարթութիւնը կոչւում է անապատ:

Բլուր.—Կէս վերստից պակաս բարձրութիւնը կոչւում է բլուր:

Լեռ.—Կէս վերստից աւելի բարձրութիւնը կոչւում է լեռ կամ սար: Սարի ներքևի մասը կոչւում է ստորոտ կամ փէտ, միջին մասը՝ լանջ կամ կող, վերին մասը՝ գագաթ կամ զլուխ:

Լեռնաւանդակ.—Սարերի շարքը կոչւում է լեռնաւանդակ: Առանձին առանձին կանգնած լեռները կոչւում են լեռնագագաթներ: Միմեանց զուգահեռական լեռնաշղթաները կոչւում են զուգընթաց լեռնաւանդակներ, իսկ միմեանց կտրող լեռնաշղթաները կազմում են լեռնահանգոյցներ: Լեռներով հարուստ երկիրը կոչւում է լեռնաշխարհ:

Հովիտ.—Սարերի կամ լեռնաշղթաների ստորոտներում եղած հարթութիւնը, ուր սովորաբար ջուր է հոսում, կոչւում է հովիտ: Նեղ և խոր հովիտը կոչւում է ձոր:

Կիրճ.—Շատ նեղ ձորը կոչւում է կիրճ:

5. Գ Ե Տ

Անձրևի և ձիւնի հալած ջրերի մի մասը գոլորշիանում է, մի մասն էլ ծծւում է գետնի մէջ:

Ծծւած ջուրը երբեմն գետնի մէջ հանդիպելով որևէ արգելքի՝ դուրս է բղխում, այդ ջուրը կոչւում է աղբիւր: Աղբիւրների ջրերը միանում են իրար հետ և կազմում են առլակներ, առաւելներ՝ առուներ: Առուները դառնում են թէ գետակներ և թէ գետերի վտակներ: Վտակները միանալով կազմում են գետեր:

Ակունք.—Գետի սկիզբն առած տեղը կոչւում է ակունք:

Գետաբերան.—Այն տեղը, որտեղ գետը թափւում է մի ուրիշ գետի կամ ջրի մէջ, կոչւում է գետաբերան:

Տաշ կամ Հուն.—Այն ճամփան, որով հոսում է գետը, կոչւում է տաշ կամ հուն:

Ափ.—Գետը ունի երկու ափ՝ աջ և ձախ: Երբ երեսներս դարձնենք այն կողմը, ուր հոսում է գետը, մեր աջ կողմը կըլինի գետի աջ ափը, ձախ կողմը՝ ձախ ափը:

Վտակ.—Այն հոսող ջուրը, որ թափւում է որևէ գետի մէջ, կոչւում է վտակ:

Ջրվեժ.—Բարձր տեղերից ներքև թափւող ջրերը կազմում են ջրվեժ:

6. ԼԻՃ ԵՒ ԾՈՎ

Երկրագնդի վրայ ջուրը երբեք անգամ շատ է ցամաքից:

Լիճ.—Ջրով լցւած բնական մեծ փոսը կոչւում է լիճ: Լճերի մեծութիւնն ու խորութիւնը միշտ տարբեր են լինում: Գետերի ջրերը համարեա միշտ քաղցր են, իսկ լճերի ջրերը մեծ մասամբ դառը և աղի:

Ջրերի անագին տարածութիւնը կոչւում է ովկիանոս: Ովկիանոսը մաշելով ցամաքի ափերը տեղ-տեղ մտնում է նրա

մէջ և գոյացնում ծով, ծոց, նաւահանգիստ, խորշ, ջրանցք, նեղուց:

Ծով.—Ովկիանոսի այն մասը, որ մեծ չափով մտնում է ցամաքի մէջ, կոչւում է ծով: Ծովերի ջրերն էլ դառնաղի են:

Ծոց.—Ովկիանոսի այն մասը, ու փոքր չափով է մտնում ցամաքի մէջ, կոչւում է ծոց: Ծոցեր կազմում են նաև ծովերն ու լճերը:

Նաւահանգիստ.—Այն փոքր ծոցը, որտեղ ալեկոծութիւն չի լինում և որտեղ կանգ են առնում նաւերը, կոչւում է նաւահանգիստ: Այդպիսի ծոցերի մօտ շինւած են լինում քաղաքներ:

Նեղ ծոցը կոչւում է խորե կամ գոգ: Զրի այն լայն շերտը, որ միացնում է երկու ծովեր միմեանց հետ, կոչւում է ջրանցք: Նեղ ջրանցքը կոչւում է նեղուց:

7. ԲԱՐԵՆՍԻՆՈՒԹԻԻՆ.

Երկրագունդը շրջապատւած է օդով: Օդը թափանցիկ է, թեթև և գոյն չունի: Օդի շարժելուց առաջանում է քամի:

Արևի ճառագայթներն ազատ կերպով անցնում են օդի միջով և համարեա չեն տաքացնում նրան, այլ տաքացնում են երկրի մակերևոյթը: Օդն իր տաքութիւնը ստանում է գլխաւորապէս այդ տաքացած երկրի մակերևոյթից: Որքան օդը երկրի երեսից արձր լինի, այնքան նա քիչ տաքութիւն կստանայ և ցուրտ կըլինի. այդ պատճառով էլ օդի ներքին շերտերը տաք են, վերին շերտերը՝ ցուրտ: Եւ այսպիսով օդը լինում է ցուրտ և տաք:

Արեգակը, երբ բարձր է լինում երկնքի վրայ, աւելի է տաքացնում երկիրը, իսկ երբ ցածր՝ քիչ է տաքացնում: Այդ պատճառով էլ կէսօրին աւելի տաք է լինում քան երեկոյեան ու առաւօտը:

Օդի ցրտութիւնն ու տաքութիւնն իմանում

Ջերմաչափ.

ենք մի գործիքով, որ կոչւում է ջերմաչափ (տերմոմետր): Օդի ցրտութեան և տաքութեան չափը կոչւում է բարեխառնութիւն: Օդի ստորին շերտերն աւելի ծանր են՝ քան վերին շերտերը: Օդի ծանրութիւնը չափում են մի գործիքով, որ կոչւում է ծանրաչափ (բարոմետր):

8. Կ Լ Ի Մ Ա.

Ինչպէս տեսանք, երկիրն իր տաքութիւնը ստանում է արեւից: Որքան արեւը բարձր է լինում երկնքի վրայ, այնքան շատ է տաքացնում երկիրը: Ամառն արեւը աւելի բարձր է լինում քան ձմեռը, այդ պատճառով էլ ամառն աւելի տաք է լինում երկրի երեսը քան ձմեռը: Ուրեմն արևի բարձրութեան փոփոխելուց՝ փոխւում է նաև տաքութեան չափը:

Այսպիսով օդի տաքութիւնն ու ցրտութիւնը օրւայ և տարւայ ամեն ժամանակ փոփոխական է երկրի վրայ: Այդ փոփոխութիւնը կոչւում է եղանակ. գարուն, ամառ, աշուն, ձմեռ:

Ձմեռը եղանակը ցուրտ է լինում, ամառը՝ տաք և չոր, գարնանը և աշնանը՝ խոնավ: Տարւայ ընթացքում եղանակի կանոնաւոր փոփոխութիւնը կոչւում է կլիմա: Եղանակը փոփոխական է, իսկ կլիման հաստատուն:

Ընդհանրապէս հիւսիսային երկրների կլիման ցուրտ է, իսկ հարավային երկրները՝ տաք: Այն տեղերում, ուր անձրևներ քիչ են գալիս՝ կլիման լինում է չոր: Այն տեղերում, ուր անձրևները շատ են գալիս՝ կլիման լինում է խոնավ: Մի խօսքով ցամաքային կլիման լինում է՝ չոր, իսկ ծովայինը՝ խոնավ:

2. ՊԱՐԱՊՄՈՒՆՔՆԵՐ, ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲՆԱԿԱՎԱՍԹԱՆԻՆԵՐ

1. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀՈՎԻՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս ասացինք, մարդիկ ապրում են գիւղերում և քաղաքներում: Գիւղի բնակիչները պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և հովուութեամբ:

Այն մարդիկ, որոնք մշակում են երկրի հողը, կոչւում են երկրագործներ: Երկրագործների պարապմունքը կոչւում է երկրագործութիւն: Այն մարդիկ, որոնք հովուում, խնամում և զանազան անասուններ, կոչւում են հովիւներ, իսկ նրանց պարապմունքը կոչւում է հովութիւն:

Երկրագործները ցանում են ցորեն, գարի, հաճար, կորեկ, սիմինդ, բրինձ, բամբակ, վուշ, կանեփ, կուշուղ և այլն: Նում են նոյնպէս բանջարեղէն՝ կարտոֆիլ, լոբի, կաղամբ, սեռ, բոդկ, սոխ, սխտոր և ուրիշ կանաչեղէն:

Կան և մարդիկ, որոնք մշակում են զանազան այգիներ, ու պարտէզներ և ստանում են խաղող, տանձ, խընձոր, գետնախնձոր, կեռաս և այլ մրգեր:

Հովիւները լինում են անասնապահներ և խաշնարածներ: Անասնապահները պահում են խոշոր կենդանիներ՝ կով, գոմէշ և ձի: Խաշնարածները պահում են՝ ոչխար, այծ և անասնապահները ստանում են իւղ, պանիր, միս, բուրդ և այլն:

Հովիւները ստանում են իւղ, պանիր, միս, բուրդ և այլն արտահանում են ծախելու:

Կան մարդիկ, որոնք պահում են մեղու, շերամ և այլն: Պարապում են գիւղական կեանքին անհրաժեշտ արհեստներով:

2. ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ ԵՒ ՆՍՏԱԿԵԱՅ ԿԵԱՆՔ

Կան ցեղեր, որոնք մշտական բնակավայր չունեն: Նրանք զբաղւում են ձկնորսութեամբ և որսորդութեամբ, հաւաք

են նաև պտուղներ և արմատներ: Երբ մի տեղ պակասում է այդ բոլորը, նրանք տեղափոխւում են մի ուրիշ տեղ, տանելով իրենց հետ իրենց անհրաժեշտ գործիքները: Այդպիսի ցեղերը կոչւում են քափառական ցեղեր:

Կան ցեղեր, որոնք ունեն հօտեր, ուղտեր, ձիերի ջուկեր, եղջերուներ և այլն, նրանք իրենց անասուններին կեր գտնելու համար շարունակ չւում են տեղից տեղ: Այդպիսի ցեղերը կոչւում են ֆոկուրներ:

Մարդկութեան մեծամասնութիւնը նստակեաց կեանք է վարում, ունի իր մշտական բնակարանը, ապրում է գիւղերում և քաղաքներում: Զբաղւում է երկրագործութեամբ, առևտրով և զանազան արհեստներով:

3. ԱՐՀԵՍՏԱՆՈՑ ԵՒ ԳՈՐԾԱՐԱՆ

Քաղաքի բնակիչները պարապում են արհեստներով, վաճառականութիւնով և զանազան ծառայութիւններով:

Այն մարդիկ, որոնք գիտեն որևէ արհեստ, կոչւում են արհեստաւորներ: Դրանց աշխատելու տեղը կոչւում է արհեստանոց: Քաղաքներում լինում են զանազան արհեստանոցներ, օրինակ՝ հագուստեղէնի, կահկարասիքի, կոշիկեղէնի և այլն:

Այն մարդիկ, որոնք պարապում են առևտրով, կոչւում են առևտրականներ կամ վաճառականներ:

Իսկ այն մարդիկ, որոնք պարապում են որևէ ծառայութեամբ, կոչւում են ծառայողներ, օրինակ՝ աստիճանաւորները, զինուորականները և ուրիշ պաշտօնեաներ, որոնք ծառայում են զանազան հիմնարկութիւններում:

Կան և բազմաթիւ ծառայողներ, որոնք կոչւում են բանւորներ: Բանւորների գործ անելու տեղը կոչւում է գործարան:

Քաղաքներում լինում են շատ գործարաններ, օրինակ՝ կաշւի, սապի, իւղի, բրդի, լուցկու, շաքարի, թղթի, ապակու, ձոթի և այլն:

4. ԱՐԴԻԻՆԱԲԵՐՈՒԹԻՆ ԵՒ ԱՐԴԻԻՆԱԴՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Ամեն մի երկիր մեծ կամ փոքր չափով արտադրում է զանազան հում նիւթեր, օրինակ՝ բուրդ, բամբակ, հացահատիկ, մորթի, փայտ և այլն: Երկրի այդ արտադրութիւնը կոչւում է արդիւնաբերութիւն:

Ստացած հում նիւթերից զանազան արհեստանոցներում ու գործարաններում պատրաստում են այլ և այլ ապրանքներ: Պատրաստի ապրանքների արտադրութիւնը կոչւում է արդիւնագործութիւն: Արդիւնաբերութեան և արդիւնագործութեան հետ զարգանում է և երկրի առուտուրը:

5. ՆԵՐՄՈՒԾՈՂ ԵՒ ԱՐՏԱՀԱՆՈՂ ԱՌՈՒՏՈՒՐ

Կան երկիրներ, որոնք չեն ունենում ապրուստի անհրաժեշտ նիւթեր, օրինակ՝ հացահատիկ, նաւթ և այլն: Այդ երկրները նման նիւթեր ստանում են դրսից: Դրսի երկրներից ստացւած այդպիսի ապրանքի առուտուրը կոչւում է ներմուծող առուտուր:

Ընդհակառակը կան երկրներ էլ, որոնք ունենում են առատ արդիւնաբերութիւն և իրենց նիւթերը արտահանում են դրսի երկրներ: Դրսի երկրներ ուղարկող այդպիսի ապրանքի առուտուրը կոչւում է արտահանող առուտուր:

Որքան առ լինի մի երկրի արդիւնաբերութիւնը, այնքան հարուստ կը լինի նրա բնակչութիւնը և առուտուրն էլ կը լինի զարգացած:

6. Ի Շ Խ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Իշխանութիւնը լինում է հոգևոր և աշխարհական, եկեղեցական և պետական:

Հոգևոր իշխանութիւն. — Հոգևոր իշխանութիւնը կառավարում է ժողովրդի հոգևոր գործերը:

Հայոց հոգևոր իշխանութեան պետը կոչւում է կաթողիկոս Ամենայն Հայոց: Նրա Հայրապետական աթոռը գտնւում է Ս. Էջմիածնում: Կաթողիկոսը ս. Էջմիածնի Սինօդի նախագահն է: Նրա իշխանութեանն են ենթարկւում թեմական առաջնորդները: Թեմական առաջնորդն էլ վիճակային կոնսիստորիայի նախագահն է: Թեմական առաջնորդը իր թեմում ունենում է յաջորդութիւն, որի կարավարիչը կոչւում է Յաջորդ: Յաջորդը հոգևոր կառավարութեան նախագահն է:

Սինօդի, կոնսիստորիայի, հոգևոր կառավարութեան իշխանութիւնը համարւում է եկեղեցական իշխանութիւն:

Թէ Առաջնորդի և թէ Յաջորդի իշխանութեան տակ կան մի քանի գործակալութիւններ, որոնց պաշտօնեաները հոգևորականներ են:

Իւրաքանչիւր հայ եկեղեցի ունի մի երեցփոխ և 2—4 հոգաբարձու, որոնց ընտրում են ծխականները ծխական ժողովում: Իրանց է յանձնւած եկեղեցու և նրա զպրոցի տնտեսականի հսկողութիւնը:

Հոգևոր գործերը ունեն իրենց օրէնքները:

Պետական իշխանութիւն. — Ամեն մի գիւղ ունի մի կառավարիչ, որ կոչւում է տանուտէրի օգնական (քեօխւա, ուէս): Մի քանի գիւղեր, որ միասին մի գիւղական հասարակութիւն են կազմում, ունեն մի ընդհանուր իշխանաւոր, որ կոչւում է տանուտէր: Կան մեծ գիւղեր, որոնք նոյնպէս մի մի տանուտէր ունեն: Վիճակը կառավարում է վիճակային ոստիկանը (приставъ): Գաւառը կառավարում է գաւառապետը, նահանգը՝ նահանգապետը: Մեծ քաղաքներն ունենում են քաղաքապետ, քաղաքագլուխ, քաղաքային խորհուրդ՝ դումա, քաղաքային վարչութիւն, ոստիկանութիւն, ոստիկանապետ և ուրիշ իշխանաւորներ:

Մի քանի նահանգների կառավարիչը կոչւում է կառավարչապետ կամ փոխարքայ: Մի պետութեան կամ տէրութեան գլուխը կոչւում է թագաւոր, կայսր և այլն:

7. ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այն հաստատութիւնները, որոնք մեզ ուսում և կրթութիւն են տալիս, կոչւում են կրթական հաստատութիւններ. օրինակ՝ դպրոց, թատրոն և այլ հիմնարկութիւններ:

Գիւղերում և քաղաքներում կան բազմաթիւ սկզբնական-տարրական դպրոցներ: Այդ դպրոցների մի մասը կառավարում է հոգեւոր իշխանութիւնը, միւս մասը՝ պետութիւնը: Առաջին տեսակի դպրոցները կոչւում են ծխական դպրոցներ, երկրորդ տեսակինը՝ պետական:

Բացի տարրական դպրոցներից՝ կան և միջնակարգ ու բարձրագոյն դպրոցներ: Միջնակարգ դպրոցներ են՝ հայոց թեմական դպրոցները, պետական գիմնազիօնները, ընթացական դպրոցներն և այլն: Բարձրագոյն դպրոցներն են բոլոր համալսարանները:

Կրթական հաստատութիւններ են համարւում նաև թատրոնը, գրադարանը, ընթերցարանը և թանգարանը:

8. Գ Ի Ի Ղ

Գիւղերը լինում են փոքր և մեծ: Իւրաքանչիւր գիւղ ունի իր վարելահողը, արօտատեղին, այգիները, բանջարանոցներն և այլն: Գիւղի բնակիչները մեծ մասամբ պարապում են երկրագործութեամբ, հովուութեամբ, մասամբ էլ առուտուրով և արհեստով:

Վատառողջ կլիմայ ունեցող գիւղերի բնակիչները իրենց անասունների հետ ամառը գնում են եայլաղ, այսպիսի գիւղերը ամառը ամայանում են: Առողջարար կլիմայ ունեցող գիւղերը շրջակայ քաղաքների համար ծառայում են որպէս ամառանոց:

Մեծ գիւղերն ունեն իրենց եկեղեցին կամ աղօթատունը, բանկը, դպրոցը, պոստ-հեռագրատունը և ուրիշ հիմնարկութիւններ: Գիւղերն իրենց ապրանքը ծախու են հանում շրջակայ քաղաքներում:

9. Ք Ա Ղ Ա Ք

Քաղաքները նոյնպէս լինում են մեծ և փոքր: Նրանց բնակիչների մեծ մասը զբաղւում է առուտրով, արհեստով և ծառայութիւններով: Դրանց համար կան բազմաթիւ խանութներ, արհեստանոցներ և գործարաններ: Ծառայողների համար կան զանազան հիմնարկութիւններ:

Քաղաքների ապրուստը աւելի թանգ է քան գիւղերինը, որովհետեւ գիւղից ներմուծուող ապրանքը մինչև սպառողի ձեռքն անցնելը, անցնում է մի քանի ձեռքով:

Քաղաքներն ունենում են մեծ և հոյակապ շինութիւններ, եկեղեցիներ, թատրոններ, և ուրիշ հիմնարկութիւններ, ինչպէս օրինակ՝ պոստ-հեռագրատներ, գործանոցներ, դպրոցներ, ընթերցաններ, գրադարաններ և այլն:

Կեանքը քաղաքներում եռում է, բնակչութիւնը ամբողջ ժամանակ իրարանցման մէջ է: Ամառները սովորաբար քաղաքների բնակչութեան որոշ մասը գնում է ամառանոց:

10. ՓՈՂՈՅ, ՀՐԱՊԱՐԱԿ, ՇՈՒԿԱՅ.

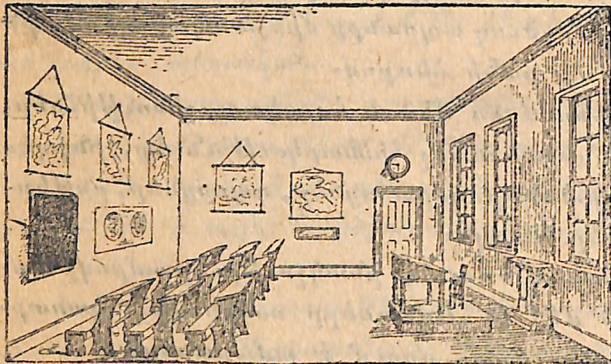
Գիւղի փողոցները լինում են սովորաբար նեղ, ծուռ ու մուռ, գիշերները մութ, անձրեւ ժամանակ ցեխոտ և անմաքուր: Քաղաքի փողոցները լինում են սովորաբար լայն ուղիղ, գիշերները լուսաւորւած, սալաշատակ և մաքուր ու երթեկութեան համար՝ յարմար:

Քաղաքներում և գիւղերում կան ընդարձակ տեղեր՝ հրապարաններ, որտեղ սովորաբար ծախու են հանում զանազան ապրանքներ, այդպիսի տեղերին ասում են շուկայ՝ բազար: Հրապարակները սովորաբար շրջապատւած են լինում խանութներով: Հրապարակներում և շուկաներում մեծ առուտուրը առաւելապէս կատարւում է շաբաթւայ և մանաւանդ տարւայ որոշ օրերին: Այդ օրերի առուտուրը կոչւում է տօնավաճառ. ուր ծախու են հանում ամեն տեսակի ապրանքներ:

Է. ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ ՔԱՐՏԷԶԻ

1. ՄԵՐ ԴԱՍԱՐԱՆԸ.

Այս մեր երրորդ դասարանն ունի չորս պատ. առջևի պատ, յետևի պատ, աջ պատ և ձախ պատ: Մեր գլխի վերևը գրան-
ւում է առաստաղը, ոտներին տակ՝ յատակը: Դասարանն ունի
լուսամուտներ և դուռ:

Դասարան

մեն մի առարկա դասարանում ունի իր տեղը:

2. ՆԿԱՐ ԿԱՄ ՊԱՏԿԵՐ

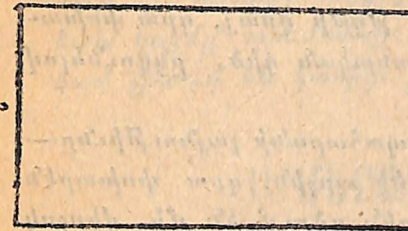
Դասարանը առարկաները կարելի է նկարել: Նկարել նշա-
նակում է առարկայի տեսքն այնպէս գծագրել, որ առարկան
պատկերանայ նոյնութեամբ: Այդպիսի պատկերները ցոյց են
տալիս նկարած առարկայի բարձրութիւնը, լայնութիւնն ու
երկարութիւնը: Այդ ձևակերպութիւնը կոչւում է նկար կամ
պատկեր:

Նկարելիս գործ են ածում մատիտ, ներկ, թուղթ, քաթան
և այլն: Առարկան միշտ իր իսկական մեծութեամբ չի նկար-
ւում: Յաճախ պայմանական նշաններով առարկան մեծացնում
կամ փոքրացնում են:

Դասարանի
պատերից կա-
խած են քար-
տէզներ և վա-
նագան պատ-
կերներ: Դա-
սարանում կան
նստարաններ,
գրատախտակ,
սեղան-աթոռ,
պահարան և
վառարան: Ա-

3. ՅԱՏԱԿԱԳԻԾ ԿԱՄ ՊԼԱՆ

Առարկան նկարելուց զատ, կարելի է նկարել և նրա
յատակագիծը կամ պլանը: Օրինակ. գրքի յատակագիծը նկա-
րելիս, գիրքը դնում են մի թերթ թղթի վրա և շուրջը գծում:
Գիրքը վերցնելուց յետոյ թղթի վրա ֆուռ է նրա բռնած
տեղի չորս կողմի գիծը. այդ շրջագիծը գրքի յատակագիծն է
կամ պլանը: Ուրեմն յատակագիծն է առարկայի բռնած տեղը,
որ ունի միմիայն երկարութիւն և լայնութիւն: Ամեն մի ա-
ռարկայի բռնած տեղը կոչւում է յատակագիծ:

Գրքի յատակագիծը

յատակագիծը զանազանում
է առարկայի նկարից նրանով,
որ բարձրութիւն չունի:

Բոլոր առարկաներն ու-
նեն իրենց յատակագիծը. օրի-
նակ՝ ձիւնի կամ փափուկ հողի
վրայ ման գալիս՝ յաճախ
մնում են մեր ոտների հետ-
քերը, որոնք և մեր ոտքերի յատակագիծն են:

4. ՅԱՏԱԿԱԳԻԾ ՆԿԱՐՆԸ

Եթէ ուզում են իմանալ, թէ գիրքը սեղանի վրայ ինչ
տեղ է դրած՝ չափում են սեղանի չորս եզրից մինչև գրքի
շրջագիծը և այդպիսով որոշում են գրքի տեղը սեղանի վրայ:
Երբ սեղանի վրայ լինում են մի քանի առարկաներ, նոյն ձևով
գտնում են և նրանց տեղերը:

Իսկ երբ ուզում են իմանալ թէ սեղանը դասարանի ինչ
տեղն է դրած, չափում են դասարանի չորս պատերից մինչև
սեղանի չորս եզրը և այդպիսով որոշում սեղանի տեղը: Երբ
որոշում է սեղանի տեղը, որոշում է և նրա յատակագիծը:

Մեծ առարկաների յատակագիծը նկարելիս՝ պայմանական
չափով փոքրացնում են նրա չորս կողմի գծերը, որ տեղա-
ւորւի թղթի վրայ:

5. ԳԾԱԶԱՓ ԿԱՄ ՄԱՍՇՏԱՐ

Ասացինք, որ առարկաների յատակագիծը նկարելիս, առարկան դնում են թղթի վրայ և չորս կողմից գիծ քաշում: Բայց այդպէս կարելի է վարել երբ առարկան փոքր է: Իսկ երբ առարկան մեծ է ու թղթի վրայ չի տեղաւորւում, նրա յատակագիծը ուրիշ կերպ են նկարում:

Դիցուք ուզում են նկարել պահարանի յատակագիծը. պահարանը թղթի վրայ դնել չի կարելի. արշինով չափում են նրա երկարութիւնը. ասենք թէ երկարութիւնը եղաւ երկու արշին, որի չափով գիծ քաշել անյարմար է թղթի վրայ, դրա փոխարէն գծում են երկու վերջով հորիզոնական գիծ, ընդունելով վերջով մի արշին:

Յետոյ՝ նոյն ձևով չափում են պահարանի լայնութիւնը — ասենք թէ լայնութիւնն էլ եղաւ մէկ արշին. դրա փոխարէն էլ քաշած հորիզոնական գծի ծայրին գծում են մի վերջով ուղղահայեաց գիծ: Յետոյ հորիզոնական գծի միւս ծայրին ևս մի վերջով ուղղահայեաց գիծ են քաշում. ապա ուղղահայեաց գծերի ծայրերը մի ուրիշ հորիզոնական գծով միացնում են. ստացւում է մի քառանկիւնի, որն և կրկնի պահարանի յատակագիծը փոքրացրած չափով:

Այս ձևով յատակագիծ նկարելիս, առանձնապէս ընդունւում է մի պայմանական չափ. օրինակ՝ սաժէնի տեղ վերջով, մատնաչափ և այլն: Այդ պայմանական չափը կոչւում է գծաչափ կամ մասշտաբ: Նոյն ձևով գտնում են դասարանի, դպրոցի, տան, բակի և այլ յատակագծերը:

Յատակագծերի մօտ միշտ նշանակւում է մասշտաբն իրեն պայմանական թւերով:

6. Ք Ա Ր Տ Է 2

Մասշտաբի օգնութեամբ նկարում են աւելի մեծ յատակագծեր. օրինակ գիւղերի, քաղաքների, գաւառների, նահանգների, վերջապէս ամբողջ երկրագնդի յատակագիծը: Այդպիսի

յատակագծերը կոչւում են քարտեզներ:

Որքան մեծ է լինում նկարելու յատակագիծը, այնքան էլ մասշտաբի պայմանական չափը աւելի փոքրանում է, որպէսզի հնարաւոր լինի ամբողջ յատակագիծը տեղաւորել թղթի վրայ:

Քարտեզների վրայ էլ նշանակւում է մասշտաբն իրեն պայմանական թւերով, որով և իմացւում է նկարած երկրի իսկական մեծութիւնը:

Քարտեզների վրայ զանազան գոյներով նշանակւում են գետերը, լճերը, ծովերը, լեռները, գիւղերը, քաղաքները և այլն: Քարտեզներ նկարելիս սովորաբար նրա վերևի կողմը ընդունւում են հիւսիս, ներքևին՝ հարաւ, աջ կողմը՝ արևելք, իսկ ձախ կողմը՝ արևմուտք: Քարտեզը նկարում¹⁾ են թղթի վրայ կամ շինում են կաւից:

II ՄԵՐՁԱԻՈՐ ԲՆԱԳԱԻԱՌ

Ը. ԹԻՖԼԻՍԻ ԳԱԻԱՌ

1. ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Թիֆլիսի նահանգն ունի 9 գաւառ. Թիֆլիսի, Գորու, Սդնախի, Թելաւի, Թիօնէթի, Պուշթի, Բորչալի, Ախալցխայի, և Ախալքալաքի:

Այս գաւառներից Թիֆլիսի գաւառը Թիֆլիս քաղաքի մերձաւոր բնագաւառն է:

Թիֆլիզի գաւառի բնական սահմաններն են, արևելքից՝ Ղարայեազի դաշտի շարունակութիւնը, հարաւից՝ Թրեալէթի սարերը, արևմուտքից՝ Վրաց-Իմերէթեան սարերը և հիւսիսից՝ Կովկասեան լեռնաշղթան:

Այս սահմանների մէջ ընկնում է մօտ 4000 քառակուսի վերստ տարածութիւն:

1) Նկարեցէք սենեակի, բակի, փողոցի, թաղի յատակագիծը: Նկարեցէք ձեր գիւղի, քաղաքի և նրա շրջակայքի քարտեզը:

Այդ տարածութեան վրա կան բազմաթիւ գիւղեր, որոնք կազմում են 51 գիւղական հասարակութիւն:

Գաւառի գլխաւոր քաղաքն է Թիֆլիսը: Այստեղ է նստում Թիֆլիսի գաւառի գաւառապետը:

2. ԲՆԱԳԱՒԱՌԻ ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Թիֆլիսի գաւառի մակերևոյթը միատեսակ չէ. միջին և արևելեան մասը—հարթավայր է, իսկ արևմտեան մասը լեռնոտ է և անտառապատ:

Արևմտեան կողմը ձգւած են Վրաց-Իմերէթեան սարերը, որոնցից սկիզբն են առնում բազմաթիւ առւակներ ու գետնում թափւում են Կուր գետի մէջ:

Գաւառի հիւսիսից գէպի հարաւ, մինչև Թիֆլիս քաղաքը, ձգւած է մի հովիտ: Այդ հովտի միջով հոսում է Կուր գետը:

Թիֆլիսից գէպի հարաւ-արևելք այդ հովտի շարունակութիւնը կազմում են դաշտավայրեր, ինչպէս օրինակ Ղարայեազի ընդարձակ դաշտավայրերը, որոնք այս գաւառի ամենացած տեղերն են:

3. ԲՆԱԳԱՒԱՌԻ ԿԼԻՄԱՆ

Թիֆլիսի գաւառի կլիման մակերևոյթի կազմութեան պատճառով նոյնպէս բաժանւում է երկուսի.—ցամաքային և խոնաւ:

Գաւառի արևելեան կողմն ունի ցամաքային կլիմա: Այդ կողմը բաց է Ղարայեազի տաք քամիներին առաջ, որ չորացնում են այդ մասի օդը:

Գաւառի արևմտեան կողմն ունի խոնաւ կլիմա: Այդ կողմի անտառապատ լեռներից գաւառն են մտնում խոնաւ քամիներ և օդը խոնաւացնում:

Կովկասեան լեռնաշղթան փակում է հիւսիսային սառը քամիների առաջը, այդ պատճառով, ինչպէս Թիֆլիսի նահանգի, այնպէս էլ Թիֆլիսի գաւառի կլիման ընդհանրապէս տաք է:

4. ԶՐԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԼԵՌՆԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ասել մի երկրի ջրագրական պայման, նշանակում է ասել թէ մի երկիր ինչ յարմարութիւններ ունի ջրելու: Իսկ ասել մի երկրի լեռնագրական պայման, պէտք է հասկանալ թէ երկրի լեռներն ինչպէս են դասաւորւած և ինչ յարմարութիւններ են տալիս ջրերի միանալուն:

Թիֆլիսի գաւառի արևմտեան լեռնոտ մասը լաւ չէ ջրւում, իսկ արևելեան դաշտավայր մասը գրեթէ անջուր է: Այդ մասի մի քանի գետերի հովիտները միայն պտղաւէտ են, օրինակ Կուրի հովիտը, որովհետև ջրւում են:

Այդ պատճառով էլ Թիֆլիսի գաւառի արևելեան դաշտավայր մասը համարեա թէ զուրկ է բուսականութիւնից: Իսկ արևմտեան մասի ջրագրական պայմանները թէև անբաւարար են, բայց խոնաւ կլիմայի պատճառով աւելի հարուստ են բուսականութիւնով:

5. ԲՆԱԳԱՒԱՌԻ ԲԵՐՔԸ

Ինչպէս Թիֆլիսի գաւառի մակերևոյթն ունի տարբեր կազմութիւն, այնպէս էլ նրա հողն ունի տարբեր յատկութիւն: Հողի տարբեր յատկութեան պատճառով գաւառի բերքն էլ տարբեր է:

Վրաց-Իմերէթեան և Թրիալէթեան սարերը մեծ մասամբ անտառապատ են երկրագործութեան համար անպէտք. իսկ հարթավայրերը մեծ մասամբ անջուր են ու անբերրի: Այս պատճառով էլ գաւառի բերքը անբաւարար է: Գաւառը հարուստ է միայն բամբակի ցանքսերով: Հովիտներում հողը մշակւում է, ստացւած բերքը՝ զանազան հացահատիկներ, մրգեր, կանաչեղէն և այլն, թէև քիչ են լինում, բայց լաւ տեսակի: Այդ բերքը մեծ մասամբ ներմուծւում է Թիֆլիս:

6. ԲՆԱԳԱԽԱՌԻ ԱՐԴԻԻՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս տեսանք Թիֆլիսի գաւառից քիչ բերք է ստացւում, այդ պատճառով էլ գաւառի արդիւնագործութիւնը անշաւն տեղ է բռնում: Թիֆլիս քաղաքում միայն կան զանազան գործարաններ, որոնք թէ գաւառից և թէ դրսից ստացած հում նիւթերից շինում են պատրաստի ապրանքներ, օրինակ՝ բրդից—թաղիք, ճարպից՝ սապոն, մորթուց՝ կաշի և այլն:

7. ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԿՐՕՆԸ

Թիֆլիսի գաւառը եղել է Վրաստանի մի մասը: Հին ժամանակներից սկսած այդ գաւառում ապրել են վրացիներ: Այսօր էլ նրա բուն բնակիչները համարւում են վրացիները, իբրեւ տեղացիներ:

Բացի վրացիներից, գաւառում բնակութիւն են հաստատել նաև հայերը, որոնց մեծ մասը վրացախօս են: Նրանցից շատերը ապրում են վրացիների հետ նոյն-իսկ միեւնոյն գիւղում: Կան նաև թուրքեր, ռուսներ և այլն:

Գաւառի բնակիչներից վրացիները կրօնով ռուսադաւան են, հայերը՝ լուսաւորչական, թուրքերը՝ մահմեդական: Սրանք բոլորն ունեն իրենց եկեղեցիներն ու աղօթատները: Բացի բուն բնակիչներից, եկւորները, օր. գերմանացիները, համարւում են գաղթականներ:

8. ՔԱՂԱՔՆԵՐՆ ՈՒ ԳԻՒՂԵՐԸ

Թիֆլիսի գաւառի գլխաւոր քաղաքը Թիֆլիսն է: Գաւառապետը նստում է Թիֆլիսում: Բացի Թիֆլիսից գաւառում ուրիշ քաղաք չը կայ: Կան բազմաթիւ մեծ ու փոքր գիւղեր և ամարանոցներ, որոնցից աչքի են ընկնում հետեւեալները.

Ա. ՆՈՋՈՐ

Կոջորը գտնւում է Թիֆլիսից դէպի արեւմուտք: (Ունի 4940 տանաչ սփ բաւժութիւն) Թիֆլիսից հեռու է 18³/₄ վերստ: Սա ամառանոց է, ձմեռը բնակիչները չեն լինում: Կլիման առողջարար է, մանաւանդ երեխաների համար:

Կոջորը հին ժամանակ եղել է վրաց թագաւորների ամառանոց: Սրա մօտ մի անտառապատ սարի վրայ գտնւում է Քեօւ-օղլու ամրոցը, որ դրաւում է հետաքրքրւողների բազմութիւն: Կոջորի մօտ գտնւում է նաև Ուձօ անուանով մի վրացական վանք: Կոջորից ցած գտնւում են Փաւկիս, Օբոդանա, Տաբալամելա գիւղերը, որոնց շուրջ պակաս է և որոնք զուրկ են բուսականութիւնից:

Բ. ԾՂՆԷԹ

Թիֆլիսից դէպի արեւմուտք, 7 վերստի վրա, իշխան Բէհ-բուլեանների կալածքում գտնւում է Ծղնէթ գիւղը: Ունի մօտ 270 տուն բնակիչ, որի մեծ մասը վրացախօս հայեր են: Ծղնէթն ունի համեմատաբար զով օդ: Թիֆլիսից շատերը գընում են այդտեղ ամառանոց: Ծղնէթին մօտ է Լիս գիւղը, որ գտնւում է Կուր գետի աջ ափին և հեռու է Թիֆլիսից 13 վերստ: Լիսի մօտ կայ մի լճակ: Բնակիչներն են հայեր և վրացիներ:

Գ. ՄԱՆԳԻՍ

Մանգլիսը գտնւում է Թիֆլիսի արեւմտեան կողմը, մօտ 60 վերստի վրայ: (Ունի 3980 տան. բարձրութիւն) Բնակիչներն են մեծ մասամբ ռուսներ և հայեր: Գիւղի շուրջը գտնւում են սոճու անտառներ, դրա պատճառով Մանգլիսը լաւ ամառանոցներից մէկն է համարւում: Սրանից երկու վերստ հեռու, Ալգէթի ձախ ափին, շինւած է Հիմ-Մանգլիսը. իսկ Մանգլիսից 7 վերստի վրայ Թօնէք գիւղը: Հին Մանգլիսում կայ մի վանք, որ շինւած է երրորդ դարի վերջերին և շրջապատւած է հաստ պարսպով:

Սա եղել է վրացական նշանաւոր վանք:

Դ. Բ Է Լ Ի Կ Լ Ի Ի Զ

Բելի-կիւնը գտնուում է Թիֆլիսից դէպի հարաւ-արեւմուտք, 55 վերստ հեռաւորութեան վրայ: Տեղական լեզուով կոչւում է Աղբուլաղ: Սա ունի (4110 ոտնաչափ բարձրութիւն) առողջարար օդ և լաւ ջուր: Շուրջը գտնուում են անտառներ: Բնակիչները ունեն են և հայեր: Ամառը այստեղ շատերը ամառանոց են գալիս:

Եօթ վերստի վրայ գտնուում է մի հին վանք, որ կոչւում է Զելեօնի մօնաստիւ: Իսկ երեք վերստի վրայ Շամբուլա հայաբնակ գիւղը, որ հին ժամանակ եղել է վրացոց քաղաք: Սրա մօտ, Խրամ գետի ձախ ափին, մի անառիկ տեղ գտնուում են հին աշտարակների, ամրոցների, վանքերի մնացորդներ: Շամշուլալի մօտերը գտնուում են Դաղէթ-խաչէն, Դուրնուկ և Բոլնիս-խաչէն հայաբնակ գիւղերը: Բոլնիս-խաչէն էլ Թիֆլիսից հեռու է 60 վերստ, ունի մի հին վանք, ուր յաճախում են ուխտաւորներ: Սա մեր յայտնի գրող Ղազարոս Աղայիանի ծննդավայրն է:

Ե. Ս Ս. Դ Ս. Բ Ս Ջ Օ

Սաղարեջօն գտնուում է Թիֆլիսից դէպի արեւելք՝ 50 վերստ հեռաւորութեան վրայ և ընկնում է Կուր գետի ձախակողմեան վտակի՝ Եօրա գետի ձախ կողմը, Սղնախի և Թելուի մէջ: Նա այժմ համարւում է Կախէթի երկաթուղու կայարաններից մէկը. սակայն Թիֆլիսից Սաղարեջօ երթեկեկութիւնը կատարւում է նաև հանրակառքերով: Գիւղի զիրքը անառիկ է և անմատչելի. երեք կողմից շրջապատւած է պերճ լեռներով և խիտ անտառներով. իսկ մի կողմից բաց է և միանում է Եօրա գետի հովտի հետ:

Բնակիչները կաղմում են վրացիները և հայերը. կան և փոքրաթիւ ուսանիւր ու հրէաներ: Բնակիչները պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ, այգեգործութեամբ, գինեգործութեամբ, փայտահատութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունի բազմաթիւ հնութիւններ՝ աւերակ բերդեր և եկեղեցիներ, վարճեր և վրաց իշխանների դամբարաններ:

Զ. Մ Ա. Բ Տ Ղ Ո Բ

Թիֆլիսից դէպի հեւսիս արեւելք, 20 վերստի վրայ, գտնւում է Մարտոք գիւղը, որ ունի խաղողի բազմաթիւ այգիներ, դրօսավայրեր ու աղբիւրներ: Մարտոքի մօտ գտնուում է ս. Անսօնի վանքը, որ տեղական լեզուով կոչւում է Խութէրա:

Մարտոքից դէպի հիւսիս արեւելք, մօտ 40 վերստի վրայ գտնւում է Գոմքոք գիւղը: (Ունի 3628 ոտ. բարձրութիւն) Մարտոքից դէպի հարաւ գտնւում է Լիլօ գիւղը, որի շրջակայքում կան մի քանի լճակներ, ինչպէս օրինակ Օլգինսկի լճակը:

Է. Ս. Ի Ճ Ս. Լ Ս.

Թիֆլիսից դէպի հիւսիս, 12 վերստի վրայ, Կուր գետի ձախ ափին, գտնւում է Աւճալա գիւղը: Սա Թիֆլիսից դէպի Բաթում տանող երկաթուղու առաջին կայարանն է: Այդ գիւղում են գտնւում Թիֆլիսին ջուր մատակարարող ջրամբարները:

Աւճալային մօտ է Գլղան գիւղը, որտեղ վրացիների հետ խառը աղբում են վրացախօս հայեր: Գլղանն ունի այգիներ, որի խաղողը պահւում է ամբողջ տարի:

Ը. Մ Յ Խ Է Թ

Մցխէթը գտնւում է Արագւա և Կուր գետերի միացման տեղը, Թիֆլիսից հիւսիս, 20 վերստի վրայ: Սա միացած է Թիֆլիսի հետ երկաթուղով: Մցխէթը մի ժամանակ եղել է վրաց թագաւորների աթոռանիստը: Սրա արեւելեան կողմը, մի սարի վրայ, շինւած է Զվարիս սաղոյարի վանքը:

Գիւղի մէջ գտնւում է Մցխէթի մեծ վանքը, որ հին ժամանակ եղել է վրաց կաթողիկոսների աթոռանիստը: Շինւած է չորրորդ դարում: Այդտեղ թաղւած են վրաց թագաւորներ և կաթողիկոսներ: Այժմ Մցխէթը փոքր գիւղ է, սրա մօտ եղած անտառում շինւած են ամառանոցներ:

Թ. ՇՐՋԱԿԱԹՐՈՒՄ

Թիֆլիսից դէպի հարաւ-արեւելք գտնուում է Ծաղկեվանք ուխտատեղին, դէպի հարաւ գտնուում է Թիլէք գիւղը ս. Գէորգի ուխտատեղիով: Շաւաբաղի վանքը, որ շինւած է մի բարձր սարի վրայ: Աւելի հարաւ գտնուում են Կումիս, Բօրբալօ, Կողա և այլ գիւղեր: Կողա և Կումիս գիւղերի մօտ գտնուում է Կումսի լիճը:

Թիֆլիսից դէպի հարաւ արեւելք, Ղարայեազի դաշտերի մի մասը, ջրւում է Մարիանեան ջրանցքով: Ղորայազում ամառը տաքութիւնը հասնում է 51°: Այգտեղ աճում է բամբակ: Բնակիչները մեծ մասամբ պարսիկներ են, կան և հայեր:

9. ԲՆԱԳԱԿԱՌԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐԸ

Թիֆլիսի գաւառի բոլոր բնակավայրերը հաղորդակցու թիւն ունեն Թիֆլիսի հետ զանազան ճանապարհներով: Երկաթուղիով, խճուղիներով, սէլհարքներով, շաւիղներով:

Երթեկիութիւնը կատարւում է ոտքով, ձիով, կառքով, սայլով, երկաթուղիով և այլն: Ամեն օր գնում-գալիս են բազմաթիւ գիւղացիներ, առուտուրակսմներ և ճամբորդներ: Երկուցները քաղաք են բերում իրենց գիւղերի բերքը, գնացողները գիւղ են տանում զանազան աղբանքներ:

10. ՊԱՐԱՊՄՈՒՆՔՆԵՐ

Թիֆլիսի գաւառի բնակիչները պարտւում են մեծ մասամբ. Ա. Հնդագործութեամբ. — ցանում են բամբակ, հացահատիկներ. սնկում են այգիներ, պարտէզներ, մշակում են բանջարանոցներ և այլն:

Բ. Անասնապահութեամբ. — պահում են ոչխար, տաւար, խոզ, ձի:

Գ. Արհեստներով, ծառայութեամբ և անյանագործութեամբ:

Գաւառական այս բոլոր պարտավունքները տարէջ տարի գարգանում և ծաղկում են շնորհիւ այն բանի, որ արտահանած ապրանքը սպառւում է քաղաքում:

Թ. ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԸ

1. ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Թիֆլիսի նահանգի սահմաններն են. հիւսիսից՝ Կովկասեան լեռն սողթան, արեւելքից՝ Չափաբալայի վիճակը և Գանձակի նահանգի մի մասը. հարաւից՝ Գանձակի եւ Երեւանի նահանգներն ու Կարսի շրջանը. Արեւմուտքից՝ Վրաց Իմերէթեան սարերը: Այսպիսով Թիֆլիսի նահանգի մէջ մտնում են Կովկասեան լեռնաշղթայի հարաւային լանջերը, Քուռ գետի հովտի մի մասը և Փոքր-Կովկասի հիւսիս արեւմտեան անկիւնը:

2. ՄԱԿԵՐԵԿՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԼԻՄԱՆ

Թիֆլիսի նահանգի հիւսիսային, արեւմտեան և մասամբ հարաւային կողմերում ձգւած են մի շարք լեռնաշղթաներ, այդ պատճառով էլ նահանգի մակերևոյթն այդ կողմերում լեռնոտ է: Նահանգի արեւելեան կողմի մակերևոյթը համեմատաբար հարթ է:

Նահանգի կլիման գրեթէ նման է Թիֆլիսի գաւառի կլիմային: Նահանգի մակերևոյթը բազմազան լինելով՝ բազմազան է և նահանգի կլիման: Հիւսիսային լեռնոտ մասի կլիման չոր է, արեւմտեան և հարաւային լեռնոտ մասերում՝ խոնաւ է, իսկ արեւելեան հարթավայրերում՝ տաք է և չոր:

3. ՈՌՈԳՈՒՄԸ, ԲՈՅՍԵՐ ԵՒ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Թիֆլիսի նահանգը լինելով մեծ մասամբ լեռնոտ և անտառապատ, հարուստ է ջրերով:

Նահանգի երկարութեամբ հոսում է Կուր գետը իր բազմաթիւ մեծ ու փոքր վտակներով: Դրա ձախ կողմի վտակներից նշանաւոր են՝ Լեախվա, Արագւա, Իօր և Ալագան: Աջ կողմի վտակներից նշանաւոր են՝ Խրամ և Ալգէր: Թէ Կուր գետի և

թէ իր վտակներն հողիտները պտղաւէտ են: Նահանգի արեւմտեան կողմը կան մի քանի լճեր:

Նահանգի բուսականութիւնն ու կենդանիները բազմազան են: Հարթավայրերում նոյն իսկ աճում են բամբակ ու ծխախոտ:

4. ԲԵՐՔՆ ՈՒ ԱՐԴԻԻՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Նահանգը իր բնական պայմաններն շնորհիւ տալիս է գանազան տեսակ բերքեր: Նահանգից ստացւում են ցորեն, գարի, սիմինդ, կորեկ, բրինձ, փայտ, միրգ՝ տանձ, խնձոր, խաղող:

Թիֆլիսեցի մօքալաքիներ

Խաղողի առատութեան պատճառով՝ նահանգի մի քանի գաւառներում բնակչութիւնը պարապում է գինեգործութեամբ:

Արդիւնագործութիւնը Թիֆլիսի նահանգում անշան տեղ է բռնում: Աչքի ընկնող գործարաններ կան միայն Թիֆլիս քաղաքում իբրեւ նահանգական քաղաք:

5. ԲՆԱԿԻՉՆԵՐ, ԿՐՕՆ ԵՒ ԶԲԱՂՄՈՒՆՔ

Նահանգի բուն բնակիչները վրացիներ են, որ կազմում են բնակչութեան մեծ մասը: (460 հազար) Կան նաև հայեր (200 հազ.), թուրքեր (110 հազ.), օսեր (70 հազ.), ռուսներ (40 հազ.), եւրոպական ազգեր և ուրիշ լեռնական ցեղեր:

Վրացիներն ու ռուսները յունադաւան են, հայերը մեծ մասամբ լուսաւորչական, թուրքերը՝ մահմեդական:

Վրաց գիւղացիները պարապում են երկրագործութիւնով և այգեգործութիւնով: Լեռնականները՝ թուշերը, Պշաւները, Խևսուրները, և Օսերը պարապում են մեծ մասամբ անասնապահութիւնով: Քաղաքներում հայերի գլխաւոր զբաղմունքն է վաճառականութիւնն ու արհեստը, իսկ գիւղերում՝ երկրագործութիւնը:

6. ՆԱՀԱՆԳԻ ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Բացի Թիֆլիսից, Թիֆլիսի նահանգն ունի հետեւեալ գաւառական քաղաքները:

Թիֆլիսեցի հայ կին:

Ա. ԳՈՐՈՒ ԳԱՒԱՌ. —

Գաւառական քաղաքն է Գորի. շինւած է Լեախւա և Կուր գետերի միացման տեղերում: Գորու մօտ, մի սարի մէջ, փորւած է Ուփ-լիս-Յիլսէ անունով մի հին բարայր քաղաք: Այս գաւառում են գտնւում Սուրամ և Բորժոմ ամարանոցները:

Բ. ԴՈՒՇԷՔԻ ԳԱՒԱՌ. —

Գորու գաւառից դէպի արեւելք գտնւում է Դուշէթի գաւառը: Սրա գաւառական քաղաքն է Դուշէթ:

Գ. ԹԻՍՈՆԷՔԻ ԳԱՒԱՌ. —

Դուշէթի գաւառից դէպի արեւելք գտնւում է Թիսնէթի գաւառը, որի կենտրոնը

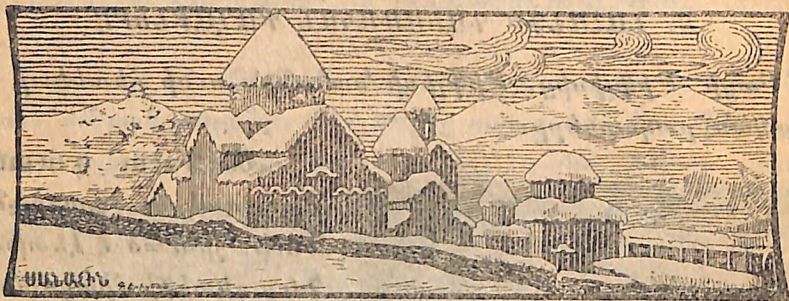
համարւում է Թիսնէթը:

Դ. ԹԵՂԱՒԻ ԳԱՒԱՌ. — Թիսնէթի գաւառից դէպի արեւելք գտնւում է Թեղաւի գաւառը: Գաւառական քաղաքն է Թեղա:

Ե. ՍՂՆԱԽԻ ԳԱՒԱՌ. — Թեղաւի գաւառից դէպի հարաւ տ-

ընելը գտնուում է Սղնախի գաւառը, գաւառական քաղաքն է Սղնախ:
 Սղնախի և Թելուի գաւառները կոչւում են Կախէթիտ:
 Կախէթիան յայտնի է գինու արտադրութեամբ:

2. Բորչալի գաւառ. — Թիֆլիսի գաւառի հարաւ արեւմտեան կողմը գտնուում է Բորչալի գաւառը: Սրա կենտրոնն է Շուլաւեք ավանը: Այս գաւառումն է գտնուում Ալլահմէրդի

Սանահնի վանքը

պղնձի հանքը: Գաւառի արեւմտեան մասը կազմում է Լոռու բարձրավանդակը:

Լոռում յայտնի են Հաղբասի և Սանահնի հայոց հին վանքերը, որտեղ կան Բագրատունեաց թագաւորների և յայտնի հայ իշխանների գերեզմանները: Գաւառի բուն բնակիչները հայեր են, որի պատճառով վրացիները այդ գաւառը անւանել են Սօմխէթ (Հայերի երկիր): Լոռումն է գտնուում Դսեղ գիւղը, որը մեր յայտնի բանաստեղծ Յով. Թումանեանի ծննդավայրն է:

է. Ախալքալաքի գաւառ. — Բորչալի գաւառից դէպի արեւմուտք գտնուում է Ախալքալաքի գաւառը, որի գաւառական քաղաքն է Ախալքալաք: Սրա մօտ է գտնուում Վարդգիս սարը, որի մէջ փորւած է 5—6 յարկանի մի բարայր քաղաք, իրեն եկեղեցիով:

Ը. Ախալցխայի գաւառ. — Ախալքալաքի գաւառից դէպի արեւմուտք գտնուում է Ախալցխայի գաւառը: Սրա գաւառական քաղաքն է Ախալցխան: Այս գաւառումն են գտնուում Մբաթուման և Ուրաւէլ ամարանոցները:

Ախալքալաքի և Ախալցխայի գաւառները գտնուում են Ծալկայի և Ախալցխայի բարձրավանդակների վրայ:

III. Կ Ո Վ Կ Ա Ս

Ժ. ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

1. ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Այն երկիրը, որ գտնուում է Կասպից, Սև ու Ազովեան ծովերի մէջ աեզը, կոչւում է Կովկաս: Սա ունի մօտ 8¹/₂ հազար քառ. մղոն տարածութիւն:

Կովկասի սահմաններն են հիւսիսից՝ Ռուսաստանը, արեւմուտքից՝ Ազովի և Սև ծովերն ու Տաճկաստանի մի մասը. հարաւից՝ Տաճկաստանը, Պարսկաստանը, արեւելքից՝ Կասպից լիճը:

2. ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Կովկասի Մակեդոնյքը բազմազան է: Կէսը լեռնոտ է, կէսը՝ հարթութիւն: Լեռնոտ մասն ունի նոյն իսկ ձիւնապատ գագաթներ, իսկ հարթութիւնները մէջ պատահում են նոյն իսկ

Կովկասեան մեծ լեռնաշղթան

այնպիսիները, որոնք ծովի մակերևոյթից ցածր են:

Սև ծովի ափերից մինչև Կասպից լճի ափը ձգւում է Կովկասեան մեծ լեռնաշղթան: Նա ունի 1200 վերստ երկարութիւն և բաժանում է Կովկասը երկու մասի. հիւսիսային Կովկաս և հարաւային Կովկաս կամ Անդրկովկաս: Այդ լեռնաշղթայի ամենաբարձր սարերն են՝ Էլբրուս (5¹/₂ վ.) և Կազբէկ (4¹/₂ վ.):

Անդրկովկասում գտնուում է մի լեռնաշղթայ, որ կոչւում է Կովկասեան փոքր լեռնաշղթայ: Այդ լեռնաշղթայի ամենաբարձր սարերն են՝ Մասիս կամ Արարատ (5 վերստ), փոքր Մասիս և Արագած կամ Ալագեզ (3½ վ.):

Հիւսիսային Կովկասի մեծ մասը հարթութիւն է:

Անդրկովկասում կան հետեւալ հարթութիւնները. Ղարաբաղի, Մուղանի և Շիրակի հարթութիւնները:

Կաղբէկ

3. ԳԵՏԵՐ ԵՒ ԼՃԵՐ

Կովկասի գետերի մեծ մասը իրենց սկիզբն առնում են Կովկասեան մեծ լեռնաշղթայից: Նշանաւոր գետերն են Կուր, Արաքս, (Նրախ, Արազ), Թերեք, Կուլմա. սրանք բացի Կուլմայից, թափւում են Կասպից լիճը: Կուլման չորհասած Կասպից լճին, կորչում է աւազի մէջ: Կուբան, Բիոն և Ճորոխ թափւում են Սև և Ազովի ծովերը:

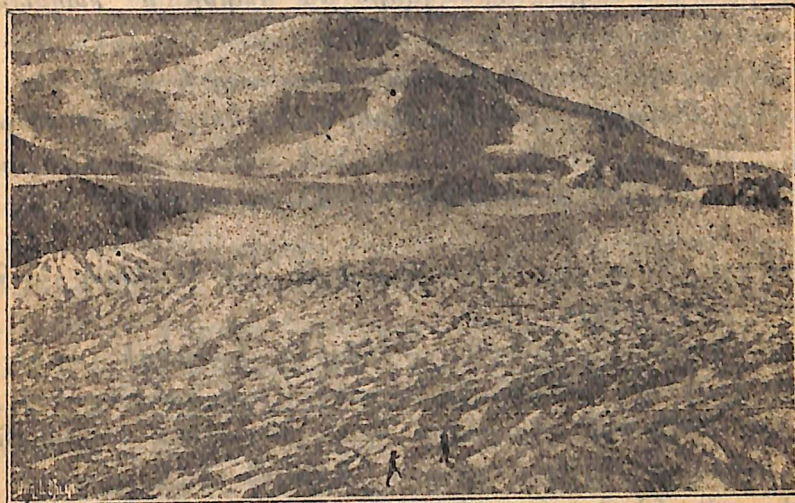
Կովկասի մեծ լիճը Գեղամայ կամ Սևանայ (Գեօգչա) լիճն է, որ ունի 70 վ. երկարութիւն, 30 վ. լայնութիւն:

4. ԿԼԻՄԱՆ, ԲՈՅՍՆԵՐԸ, ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՆՔԵՐԸ

Կովկասի կլիման բազմազան է. հիւսիսում բարեխառն է,

իսկ հարաւում՝ տաք: Ինչպէս կլիման, նոյնպէս և բոյսերն ու կենդանիները բազմազան ու բազմատեսակ են:

Կովկասը հարուստ է հանքերով: Ստացւում է նաւթ, աղ, պղինձ, արծաթ, երկաթ, քարածուխ և այլն:

Էլբուս

5. ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ

Կովկասն ունի մօտ 11 միլ. բնակիչ: Նրանք բաժանւում են մօտ 45 ազգերի: Դրանցից 3 միլ. ուսման են, 1½ միլ. վրացիներ, 1½ միլ. հայեր, մնացածը՝ պարսիկներ, թուրքեր, ջրդեր, լեզգիներ, չերքեզներ, աբխազներ, հրէաներ, յոյներ, գերմանացիներ, ասորիներ և այլն:

6. ԱՐԴԻԻՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կովկասի բնակիչների զբաղմունքն է գլխաւորապէս երկրագործութիւնը, այգեգործութիւնը, անասնապահութիւնը, անայնագործութիւնը, զինագործութիւնը և այլն:

Կովկասում կան կաշի, թաղիքի, ծխախոտի, սապոնի, ձիթի, ապակու և այլ գործարաններ: Կովկասը դրսի երկրների հետ կապւած է ցամաքային և ծովային բազմաթիւ ճանապարհներով:

7. ԿՈՎԿԱՍԻ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Անդրկովկասն ունի 6 նահանգ, 2 վիճակ, մէկ շրջան: Նահանգներն են՝ Թիֆլիսի, Գանձակի, Բազւի, Երևանի, Քուսթայիսի և Սև ծովի: Վիճակներն են՝ Կարսի և Դադստանի: Շրջանն է՝ Զաքաթալայի:

Հիւսիսային Կովկասն ունի 1 նահանգ և 2 վիճակ: Նահանգն է՝ Ստաւրոպոլի: Վիճակներն են՝ Կուբանի և Թերեքի:

8. ԿՈՎԿԱՍԻ ՆԱՀԱՆԳԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Բացի Թիֆլիսից Կովկասում կան նաև հետեւեալ նահանգական քաղաքները:

Ա. Գանձակի նահանգ.— Թիֆլիսի նահանգի արևելեան կողմը գտնուում է Գանձակի նահանգը, որի նահանգական քաղաքն է Գանձակը: Թուրքերը սրան անւանում են Գեանջա, իսկ ռուսները՝ Ելիզաւետապոլ: Շինւած է Կուր գետի մէջ թափւող Գանձակ գետակի վրայ: Քաղաքն ունի մօտ 40,000 բնակիչ, որի մեծ մասը թուրքեր են, մնացածները՝ հայեր և ռուսներ: Քաղաքի հնութիւններից նշանաւոր են՝ պարսիկների Շահ-բաւի մզկիթը, հայերի ս. Յովհաննէս եկեղեցին: Նահանգի բնակիչները պարապում են մեծ մասամբ մետաքսագործութեամբ և երկրագործութեամբ. քաղաքի բնակիչները՝ այգեգործութեամբ, զինքն գործութեամբ և արհեստներով: Յայտնի են Գանձակի խաղողն ու նուռը:

Բ. Բազուի նահանգ.— Գանձակի նահանգից դէպի արևելք գտնուում է Բազւի նահանգը: Սրա նահանգական քաղաքն է Բազուին: Սա շինւած է Կասպից ծովի ափին և նաւահանգիստ է: Բազուն յայտնի է նաւթի արդիւնաբերութիւնով: Քաղաքի շրջակայքը հարուստ է նաւթի հանքերով: Տարեկան արտադրւում է մօտ 300 միլիօն փութ նաւթ: Բնակիչներից մեծ մասը թուրքեր են, մնացածները՝ հայեր և ռուսներ: Դրանցից մեծ մասն էլ աշխատում են նաւթահանքերում և նաւթային այլևայլ գործարաններում:

Գ. Երևանի նահանգ.— Գանձակի նահանգի հարաւային կողմը գտնուում է Երևանի նահանգը, որի նահանգական քաղաքն է Երևանը: Սա շինւած է Զանգու գետի վրայ: Նահանգի բնակիչներն են՝ հայեր, թուրքեր, քրդեր և յոյներ: Երևանը ծաղկած է մանաւանդ պարսկապահութեամբ: Յայտնի են Երևանու մրգերը, մանաւանդ խաղողն ու զուղման: Երևանից մօտ 18 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուում էջմիածինը, որտեղ նստում է հայոց կաթողիկոսը: Սյդաք է գտնուում Գեորգեան ճեմարանը: Երևանին մօտ են գտնուում՝ Քանաքեռ գիւղը, ուր ծնւել է մեր անդրանիկ վիպագիր՝ Խաչատուր Աբովեանը: Աւսարակ գիւղը, ուր ծնւել են՝ Ներսիսեան դպրոցի հիմնադիր Ներսէս Աշտարակեցին, մեր յայտնի գրողներ Պերճ Պօռեանն ու Սմբատ Շահադիզը: Օւսկան գիւղը, որտեղ զբաււում է հայոց տառերը գտնող Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանը, վերջապէս՝ Սեւանայ լիճը, որի մէջ եղած կղզու վրա շինւած է Սեանայ հինաւորաց վանքը:

Դ. Քուրայիսի նահանգ.— Սրա նահանգական քաղաքն է Քուրայիս, որ շինւած է Ռիոն գետի վրայ: Բնակիչները մեծ մասամբ վրացիներ են, կան նաև հայեր և ուրիշ ազգեր: Նահանգի բնակչութիւնը պարապում է այգեգործութեամբ, երկրագործութեամբ և ծխախոտի մշակութեամբ: Այս նահանգի նշանաւոր քաղաքն է Սեւ-ծովի ափին շինւած նաև Բաքուն նահանգիստը: Երկաթի խողովակներով Բազուից Բաթում նաւթ են մղում:

Ե. Սեւ ծովի նահանգ.— Սրա նահանգական քաղաքն է Նովորոսիյսկ, որ միևնոյն ժամանակ նաւահանգիստ է Սեւ ծովի վրայ: Նահանգը հարուստ է խիտ անտառներով, քաղաքը՝ իբրև նաւահանգիստ՝ իր առևտրով:

9. ԿՈՎԿԱՍԻ ՎԻՃԱԿԱՅԻՆ ԵՒ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Ա. Կարսի վիճակ.— Սրա գլխաւոր քաղաքն է Կարս, որ շինւած է Ղարաաչայ գետի վրայ: Սա բերդաքաղաք է. այս քաղաքը ռուսներն առել են տաճիկներնց 1877 թւին: Կարսի

վիճակումն է գտնուում Անի աւերակ քաղաքը, որ յայտնի է իր հնութիւններով:

Բ. Դադասանի վիճակ. — Դադասանի գլխաւոր քաղաքն է Թեմիր-խան-Շուրա: Ամբողջ վիճակը լեռնոտ է. բնակիչները լեզգիներ են, պարապում են գլխաւորապէս խաշնարածութիւնով: Այս վիճակի քաղաքներից, Կասպից ծովի ափին, նշանաւոր են նաև Դերբենդ և Պետրովսկ քաղաքները:

Ձ. Ձափաթալայի քաղաք. — Այս շրջանի գլխաւոր քաղաքն է Ձափաթալան, որի բնակիչները մեծ մասամբ լեզգիներ ու թուրքեր են:

10. ՀԻԻՍԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍ

Կովկասեան լեռնաշղթայից դէպի հիւսիս գտնուող Կովկասի մասը կոչուում է Հիւսիսային Կովկաս: Սրա աչքի ընկնող քաղաքներից նշանաւոր են. —

Ա. Սաւաթալայի նահանգ, որի գլխաւոր քաղաքն է Սաւաթալայ:

Բ. Կուրանի վիճակ, որի գլխաւոր քաղաքն է Եկատերինոպոլ:

Գ. Թերեֆ քաղաք, որի գլխաւոր քաղաքն է Վլադիկապկազ, որ շինւած է Թերեֆ գետի ափին: Շրջանը յայտնի է իր Պետսիգորսկի հանքային ջրով:

Վ Ե Ր Ձ

Ց Ա Ն Կ

Նախագիտելիք. —

1. Մեր տունը 3
2. Մեր հայրենիքը 4
3. Հայրենագիտութիւն

1. ԾՆՆԴԱՎՍՅՐ

- Թիֆլիս 5
1. Հին Թիֆլիսը 6
 2. Հին բնակիչները 7
 3. Բնակիչների զբաղմունքը 9
 4. Նոր Թիֆլիսը 10
 5. Սկզբնական կառավարչութիւնը 11
 6. Քաղաքամասեր
 7. Քաղաքային դուռն 12

Նախնական և պատկերաւոր տեղեկութիւններ

1. Թիֆլիսի մակերևոյթի կազմութիւնը 13
 2. Զրազրական պայման 14
 3. Կլիման 15
 4. Գետնի յատկութիւնը 16
 5. Բուսականութիւնը
 6. Կենդանիները 17
 7. Բնակատեղի 18
 8. Թիֆլիսի բնակիչները
 9. Պարապմունքներ և արհեստներ 19
 10. Թիֆ. նշանաւոր հիմնարկութիւնները 20
- Ներսիսեան դպրոց
- Պոլիտեխնիկում 21
- Կովկասեան թանգարան
- Արձաններ 22
- Կամուրջներ 23

Կովկ. Հայոց Բար. Ընկ

Եկեղեցիներ 24

Հիւանդանոցներ

11. Հաղորդակցական ճանապարհներ 25

Երկնային մարմիններ և մթնոլորտային երևոյթներ

1. Երկինք 26
2. Արև և նրա տեսանելի շարժումը
3. Լուսին և նրա տեսանելի շարժումը 27
4. Աստղեր և նրանց տեսանելի շարժումը
5. Մթնոլորտային տեղումներ և երևոյթներ 28

Առարկագրական հասկացողութիւններ

1. Հորիզոն կամ աչքի տեսողութեան սահման 29
2. Հորիզոնի կամ աշխարհի կողմերը 30
3. Կողմացոյց, կոմպաս 31
4. Մակերևոյթի կազմութիւնը 32
5. Գետ 33
6. Լիճ և ծով
7. Բարեխառնութիւն 34
8. Կլիմա 35

Պարապմունքներ, իօխոնուրիս և բնակավայր

1. Երկրագործութիւն և հովուութիւն 36
2. Թափառական և նստակեաց կեանք
3. Արհեստանոց և գործարան 37

4. Արդիւնաբերութիւն և
արդինագործութիւն 38
 5. Ներմուծող և արտա-
հանող առուտուր . . . "
 6. Իշխանութիւն . . . "
 7. Բթական հաստատու-
թիւններ 40
 8. Գիւղ "
 9. Քաղաք 41
 10. Փողոց, հրապարակ,
շուկայ 41
- Նախապատասխան ծանո-
թութիւն հարեկդի

1. Մեր դասարանը . . . 42
2. Նկար կամ պատկեր . . . "
3. Յատակագիծ կամ պլան 43
4. Յատակագիծ նկարելը . . . "
5. Գծաչափ կամ մասշտաբ 44
6. Քարտէզ "

II. ՄԵՐՁԱՒՈՐ ԲՆԱԳԱՆՈՒ

Թիֆլիսի գաւառ

1. Սահմանները . . . 45
2. Բնագաւառի մակերե-
ւոյթի կազմութիւնը 46
3. Բնագաւառի կլիման . . . "
4. Զրադրական և լեռնա-
գրահան պայմանները 47
5. Բնագաւառի բերքը . . . "
6. Բնագաւառի արդիւնա-
գործութիւնը . . . 48
7. Բնակիչների ազգու-
թիւնն ու կրօնը . . . "
8. Քաղաքներն ու գիւղերը . . .
ա. Կոջոր 49
բ. Ծղնէթ "
գ. Մանգլիս "
դ. Բէլի-Կլիւշ 50

- ե. Սազարեջօ "
- զ. Մարտղոր 51
- է. Աւճալա "
- ը. Մցխէթ "
- թ. Շրջակայքում . . . 52

9. Բնագաւառի ճանա-
պարհները "
 10. Պարապմունքները . . . "
- Թիֆլիսի նահանգ
1. Սահմանները 53
 2. Մակերևոյթի կազմու-
թիւնն ու կլիման . . . "
 3. Ոռոգումը, բոյսեր և
կենդանիներ "
 4. Բերքն ու արդիւնա-
գործութիւնը 54
 5. Բնակիչներ, կրօն և
զբաղմունք "
 6. Նահանգի զաւառական
քաղաքները 55

III. ԿՈՎԿԱՍ

Համառօտ տեսութիւն

1. Սահմաններ 57
2. Մակերևոյթի կազմու-
թիւնը "
3. Գետերն ու լճերը . . . 58
4. Կլիման, բոյսերը, կեն-
դանիներն ու հանքերը 59
5. Բնակիչները 60
6. Արդիւնագործութիւնը . . . "
7. Կովկասի վարչական
բաժանումը 60
8. Կովկասի նահանգական
քաղաքները "
9. Կովկասի վիճակային և
շրջանային քաղաքները 62
10. Հիւսիսային կովկաս . . . "

7145

0003248

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003248

ՄԻ ԽՈՒՄԲ ՈՒՍՈՒՑԻՋՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԾ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐԻՑ
ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

- 1) Մեր զպրոցը, հայոց լեզւի I տարւայ նոր դասագիրքը երկրորդ բարեփոխած տպագրութիւն . 25 կ.
- 2) Մեր զպրոցը, հայոց լեզւի II տարւայ նոր դասագիրքը 40 կ.
- 3) Մեր զպրոցը, հայոց լեզւի III տարւայ նոր դասագիրքը 45 կ.
- 4) Դասագիրք հայրենագիտութեան, գ. տարւայ երկրորդ բարեփ. տպագր. 35 կ.

Պատկեր «Ի Թ Ր» գրավաճառանոցում

ՀԵՏՁՀԵՏԷ ԼՈՅՍ ԿԸ ՏԵՍՆԵՆ

1) «Մեր զպրոցը», հայոց լեզւի IV տարւայ դասագիրք, ամբողջովին նորութիւն, 1) «Գեղադիր» ուղղագրութեան ձեռագիր պատկերազարդ օրինակներ, երկու մասով և 3) «Հայրենագիտութեան դասագրքի» գ. տարին՝ պատմական մասը, 4) Հայրենագիտութիւն — Երևանի նահանգի և 5) Հայրենագիտութիւն՝ Գանձակի նահանգի:

ԳԻՆՆ Է 35 ԿՈՊ.